KERESZTÉNY MAGVETŐ

LXVII. ÉVF. 1935. JULIUS—OKTÓBER 4—5. FŰZET

Az angol Unitárius Teológiai Akadémia.[1]

„A világ nagy lelkei mindig arra törekszenek, hogy megosszák másokkal örömüket, melyet a nemes és tiszta lelkek élvezete nyujt, mert ez nekik szétáradó és mérhetlen boldogságot okoz."

1662-ben az angol parlament törvénybeiktatta az egyházi egységet (act of uniformity), ami azt jelentette, hogy az országban csak egy egyház van: angol püspöki egyház. Ez volt az igazi angol reformáció bevezetése. Egyszerre 2000-nél több pap tiltakozott a törvény ellen s egyben ki is léptek az egyházból, disszenterek lettek és teljesen uj, független élethez kezdettek. Ez a kilépés lett meginditója annak a számtalan felekezetnek, amelyek Anglia hitéletében uj erőt, uj felfogást, uj irányzatot és olyan versenyt vezettek be, amely az anglikán egyház kebelében is sokszor sürgette az uj reformokat. Ekkor Angliát szerencsés elszigeteltsége megmentette attól a katasztrófától, amely Lengyelországban ugyanabban az 1662-ben az unitárius vallás gyökeres kiirtásához fogott s azt keresztül is vitte. Szerencsésnek mondhatjuk-e Erdélyt, hogy pár száz kiüzött lengyel unitárius, papjával együtt ide menekült, itt megtelepedett és száz év elmultával teljesen beleolvadott az erdélyi egyházba. Első helyen kolozsvári templomunk falai szólhatnának azokról a kincsekről, melyek a kedves lengyel testvérek adományaiból beleépültek a mi büszkeségünkbe. De ennél több is történt: kitünő nők és férfiak vagyonukkal és lelki tálentumaikkal megnemesitőleg gazdagitották az erdélyi unitárius szellemet. Vilhelm Krisztina segitette megvalósitáshoz az 1600 végén nehány évig müködött könyvnyomdánkat. Gejzanovichok, Szaknovichok, Augusztinovichok, a székely papok és a világiak között fényeskedtek.

[1] Az erdélyi kapcsolat 75 éve emlékére. Felolvasás az Unitárius Teológiai Akadémia 1935 junius 23-án tartott évzáró ünnepélyén.

Az angol papok kiválása Nagybrittániában és a lengyel unitáriusok megjelenése Erdélyben, az unitárius hiteszme fejlődésére igen jótékony hatással volt, ámbár egyik is, mint a másik, aránylag szük keretek között mozgott. Az angol egészen tudományos alapon indult s egy egészen uj teológiai akadémia megteremtését eredményezte.

Az angol szakadároknak (dissenter) nemcsak kezdetben, hanem a XIX-ik évszáz első feléig, bőven kijutott az üldözéssel, megvetéssel járó szenvedésből, hiszen az eretnekek elleni parlamenti törvényt, mely szerint az eretnek bebörtönözhető, sőt kivégezhető is volt, csak a XIX. évszáz elején törölték el.

Annál nagyobb jelentőségü az a merész vállalkozás, amely az uj akadémiák létrehozását eredményezte. Ezek között találkozunk 1670-ben a Manchester College ősével, mert ha az egyház kiüzte a dissentereket a templomokból, az egyetemekről s az iskolákból, ha a papokat megfosztotta jövedelmüktől és nyomorgásra, fogságra kényszeritette, nem foszthatta meg a hittől s attól sem, hogy Isten szolgái legyenek az üldözött emberek között.[1]

Ennek a mozgalomnak lett eredménye, 6 más társával, Manchester College. A kibontakozás lassu és nehézkes volt s mindig egy-egy elszánt pap nagy tudásától és önmegtagadásig menő kitartásától függött. A sokféle viszontagság között haladó akadémia, szorosan véve, csak 1786-ban jutott el ahoz az irányzathoz, amely jogosulttá tette a mai Manchester College névnek fölvételéhez és tovább müveléséhez.

Nehéz volt a kezdet és küzdelmes a folytatás. Gordon (Alexander) irja: „az egyház és az állam hatalmasságai azt mondották a nonconformity meg fog halni". A Manchester College első igazgatója azt felelte (Frankland): élni fog és mai napig fokozódó virágzással él. Élnie kellett, mert a nagy Priestley is tanára volt, aki tudományos könyveivel megnyerte az edinbourghi egyetemtől a doktorátust. De az ortodox aknamunka, vegyitve a világosságtól való félelemmel, 1791-ben megrohanta Priestley házát, feldulta könyvtárát s nehezen menekült személye, amerikai unitárius egyházunknak egyik nagyrabecsült alapitója lesz. Utóda Wellboleved, a krisztusi lelkü tudós férfi az angol nemzetnek azzal fizette meg elődje számüzését, hogy

---

[1] V. D. Davis: Manchester College.

leforditotta a bibliát. Nyomába lépett, bárcsak rövid időre, Wallace — akinek az antitrinitárius biografiát köszönjük. Oly gyüjteményét az unitárius jelesek életének, amely — hiányok mellett is — igen becses mű. A régiek közül jegyezzük meg Vance Smith nevét, akit az a kitüntetés ért, hogy a biblia revizióját készitő bizottságba beválasztották.

Először Manchester, majd York, ismét Manchester, majd meg 36 évig London város volt a College otthona. Minket jelenleg a londoni időszak érdekel. Az oxfordi életről külön visszaemlékezés fog szólni.

Bizonyos elfogódottság vesz erőt rajtam, amint ebbe a messzi multba belepillantok. Van okom rá. Az 1848-iki magyar függetlenségi harc után az unitárius egyház is az osztrák abszolutizmus kemény és kegyetlen karmai között vergődik. Élet-halál harcot folytat. Kolozsvári főiskoláját bezárással fenyegetik, mert nincsen elég tanára. Jajkiáltása eljut az angol hittestvérekhez éppen akkor, amikor teológiai akadémiájukat 1857-ben átteszik Londonba. Első képviselőjük Tagart Edward lelkész megjelenik Kolozsvárt. Ugyanakkor két ifju megválasztott tanár, Ferencz József és Buzogány Áron, bekopogtat Londonba, bemutatkoznak a Britt- és Külföldi Unitárius Társulat évi gyülésén. Az angol unitárius testvérek figyelme és érdeklődése, most már személyes érintkezésből nyer uj táplálékot, ami annál becsesebb, mert Tagarttól csak a jelentés érkezett meg. Ő utközben meghalt, hátrahagyván fiatal leányát Tagart Luciát, akit atyja váratlan halála az erdélyi unitáriusok számára egész életére tartó áldozatos barátságra eljegyzett.

E veszélyes helyzetben az angol követ, Tagart és leánya az Erdélybe honosult Paget János vendégei, elsőrendü forrásból kapják a felvilágositást helyzetünkről. Nyilvánvaló lesz előttük, hogy az iskolát kell megmenteni. A Britt- és Külföldi Unitárius Társulat kimondja, hogy ezentul egy erdélyi teológus ifjut segélyezni fog s már 1860-ban megjelenik Londonban a Manchester New Collegenak nevezett Teológiai Akadémián, az első erdélyi tanuló: Simén Domokos. Az intézet élén találja Tayler (John James) igazgatót s mellette a már országoshirü Martineaut (James). Ezzel az uj mozgalommal összeesik a mi teológiai intézetünk ujraszervezése.

Amit ifju ember a földi élet öntudatos kezdetén elérhet: legnagyobb privilégium, szerencse és boldogság, a nagy lelkekkel és

tiszta jellemekkel való érintkezés. Manchester College kezdet óta oly kitünő férfiak erkölcsi és tudományos vezetése alatt állott, akik nemcsak az intézet ifju tagjaira, hanem az angol nemzet közszellemére is irányitó hatást gyakoroltak. A londoni Collegeban Tayler helyét egymásután elfoglalja Martineau, Drummond (James), majd Upton (Charles) és Carpenter. Mindenik kiváló a maga nemében. De kellett is vigyázni, mert a Collegeot kezdet óta csak elsőrendü férfiak vezették. A megelőző időszakban nem is csak teológiát és filozófiát adtak elő, hanem más tudományokat is, mert voltak külső, tehát világi hallgatók is, kiknek a száma gyakran 60 körül mozgott. Angol unitáriusaink is, mint mi erdélyiek a kolozsvári egyetem megnyitása előtt, a világiaknak a teológiai előadásokra bebocsátásával azt érték el, hogy világi férfiaik a teológiai ismeretekben jártasok voltak s az intézet szelleme irányitására hit- és dogmai felfogásuk szerint igyekeztek befolyást gyakorolni.

Érdekes összetalálkozása az eseményeknek, hogy az egymástól oly távol álló két országban a XIX-ik évszázban parallel eljárás játszódott le. Nálunk heves harc folyt (1837) Brassai ellen, mert igen szabadelvünek és merész reformátornak tartották a 30-as években. Az igy keletkezett eszmeharcok több-kevesebb ideig izgalomban tartották a kedélyeket, de eredménye mindig a komoly és megfontolt haladás biztositása lett.

Manchester New College volt a neve a londoni Akadémiánknak 1886-ig, midőn Manchester College név alatt Oxfordba vitték, állandó helyére, ekkor is mint a megelőző esetekben, hosszas megvitatás után.

Londonban a College az University Hallban volt elhelyezve. Előnye az volt, hogy az University Hall az egyetem tőszomszédja volt. A College-nak a nagy könyvtárhelyiség mellett, egy kis gyülekező szobán kivül, amelyet előadásra is használtak, egy Hall állott rendelkezésre, amelyben vitatkozásokat, szónoki gyakorlatokat és nyilvános előadásokat tartottak. Ezeken kivül mindenki magára volt utalva. A lakást és élelmezést magánházaknál kiki a maga belátása szerint intézte. Társadalmi érinkezésre két mód kinálkozott: a hallgatók Shakespeare Society-je és a tanárok lakása. A Shakespeare-estélyeket mindenik hallgató maga rendezte minden második héten. Mindenki maga választotta meg a felolvasandó Shakespeare darabot és maga választott ki egy vagy két szerepet, melyet az estélyen olvasva betöltött. Igen érdekes és élvezetes eszmecsere folyt a szindarab tárgya

szerint. Mindenik olvasó nagy gondot forditott arra, hogy a maga karakterét, tehát a darab személyét, megfelelő értelmezéssel és hangsulyozással olvassa. Egy előadás rendesen két és fél órát tartott s azután teás-vacsora következett, olyan, amilyet a hallgató vagy maga, vagy a háziasszonya előállitott. Az ilyen estélyeken nagy szerepet játszott a kedélyesség, a baráti együttérzés, a nagy eszmékkel foglalkozás.

E mellett, sőt ezen felül nagy szerepe volt tanulói életünkben a tanárok családjának. Mindenik a maga viszonyai szerint hivta és vonzotta magához a tanulót. Dr. Martineau, mint már idős ember, szivesen látta házánál a magyar tanulót év elején a bemutatkozáskor s az első évben egy társas-összejövetelen szivesen mutatta be az idegen vendégeknek, de felesége betegsége és később halála miatt az ő családi körében csak kevésszer fordulhattunk meg.

Dr. Drummond a város északi részében, Hampsteadben, kertes házban lakott. Mint több gyermekes családban, fiai vagy nagyobb leányai és igen kedves felesége figyelme következtében, a külföldi ifju megjelenésekor otthoniassá vált a családi ház. Fia Vilmos, aki már középiskolás volt, nagyon érdeklődött irántunk s a későbbi tanulókkal baráti visszonyba lépett. Igen előnyösen éreztette az igy szőtt magyar barátságot a világháboru alatt, mint összekötő kapocs Anglia és Magyarország között. Ő volt az, aki legelőszőr jelent meg Erdélyben, még mint párizsi sanitéts tiszt. Ő vitte innen az első direkt tudósitást Párizsba és Angliába. Ő informálta legalaposabban angliai hittestvéreinket a megszállásról és következményeiről.

James Drummond professzor a város északi részén tartott hosszu séták alatt nemcsak egészségügyileg gondoskodott a magyar és más hallgatókról, hanem beszédgyakorlat mellett tájékozta a hallgatót és tájékoztatta önmagát a magyar viszonyokról. Ez a rezervált nagy szaktudós olyan finom és olyan előzékeny volt, hogy a magyar ifju bámuló tisztelettel volt eltelve iránta s valóban csak a collegei élet eltelte után vette észre, milyen értékes barátságban volt része. Az angol tanulóknak vagy rokoni, vagy családi kapcsolataik meg lévén, kevésbbé voltak ráutalva a Drummond-családra, habár rendre mindenik kapott meghivást.

Carpenter Estlin Jakab, a legfiatalabb tanár, legszociálisabb. Ő mindenik hallgató iránt személyileg érdeklődött. Mindenik sorsára szivesen gondolt, családi viszonyait óhajtotta megismerni s nemcsak

Londonban a kurzus alatt, hanem a nyári szünet alatt is szerette maga körül látni a hallgatók egy-egy csoportját. Mint kelet irodalmának kitünő ismerője és állandó tanulmányozója, abban találta fő élvezetét, hogy a tanulókat csoportonként házához hivta és ott valamelyik keleti bölcsész művéből felolvasott és magyarázó ismertetést tartott. Ezek az estvék részben pótlói voltak előadásainak, de főleg arra szolgáltak, hogy belevezesse őket a keleti lélek világába. Eszünkbe jut Brassai bácsinak a budapesti egyetemre a sanskrit irók magyarázására beadott pályázata, mert valóban Carpenter ugyanolyan kiapadhatatlan forrása volt nemcsak a keleti tudománynak, hanem minden másnak is, ami őt vagy hallgatóit érdekelhette.

Uptonnak Martineau filozófus tanitványának, a személyes érintkezésben igen nagy akadálya volt nehéz hallása.

Könnyü elképzelni, hogy az erdélyi teológus ifju ilyen nagy lelkek és ilyen kiváló tudósok mellett minden igyekezettel azon fáradozott, hogy tanárait megismerje és megszeresse, jellemszépségeiket elsajátitsa. Bármily magasfoku volt is az a tudás, amit a kolozsvári teológiai intézetből magával vitt, boldognak érezhette magát, hogy ismereteit fölfrissithette s a nyujtott uj tudományokba — bár a nyelv hátrányaival küzködve — némileg belepillanthatott. A tanár hatását a tanuló a közetlen érintkezés alatt nem vizsgálja, hanem örvend, hogy angol társai segitségével megközelitheti a tanár egyéniségét és előkészülhet az irásbeli vizsgák nagyszámu és rendesen igen sulyos kérdéseire. A jellem és a tudás kialakulása, az élet nyujtotta foglalkozás közben történik meg. Simén Domokos a Tayler hatása alatt a történelmi- és bibliakritikai kérdések tanulmányozásával ért el, rövidre szabott életében, szép eredményt. Uzoni Gábort Martineau szónok hóditotta meg igen rövid időre terjedt és sokáig siratott életére. Benczédi Gergelyt az egyetemi exact tanulmányok foglalták el, hogy itthon a chemia és fizika tanára lehessen, de Martineaut hüségesen hallgatta és tárgyait tanulmányozta. Kovács Jánost az egyetemes és unitárius történelem s talán még inkább a társadalmi kérdések foglalkoztatták. Derzsi Károly zárkózott természetü ember, de a klasszikusok és filozófusok tanulmányozója. Péterfi Dénes Martineaunak hódolt nemcsak a filozófiában, hanem a szónoklásban is. Az ő csendes temperamentuma, contemplativ elmélkedései és irásai a nagy mester hatását igazolják.

Ezek voltak a londoni Manchester New College már elhunyt

tanulói. E sorok irójával együtt Varga Dénes és Gál Miklós még személyesen szólhatnak a Collegeról. Ha csak az elhunytak nevében szólok is, az elragadtatás hangján mondom, hogy nekünk erdélyieknek, London sok lelki és szellemi kincset juttatott. Hogy ki mit hozott és mivel ért el több hatást, azt csak bővebb és részletezőbb tanulmány deritheti fel. Azt azonban bátorsággal állithatjuk, hogy e kapcsolatból az iskolákra, az Egyház közszellemére, csak jótékonyan épitő hatás származott. Méltán hódolunk e 75 év emlékünnepén azért az anyagi és szellemi áldozatért, mely nélkül a XIX. és XX. évszáz unitárius Egyházának és hitéletének bizonnyal egészen más kialakulása lett volna.

* * *

Még csak pár szót! E négy kiváló tanárunk irodalmi és tudományos munkássága hatásának ismertetése önként kinálkozik az elmondottak után. Vajjon lesz-e időm és módom e rendkivüli feladatnak bár hézagos megoldására, amennyire óhajtom, ép oly lehetetlennek tekintem. Még igéretet sem tehetek, mert hiszen Martineau-val négyen, Carpenterrel szintén négyen foglalkoztak és Drummond még az angoloktól sem kapta meg az érdemelt méltatást. Hálánk legméltóbb megnyilvánulása ez lenne.

Örvendek, hogy e rövid visszapillantással némi tájékozást nyujthattam a mai ifju nemzedéknek az angol unitárius hitélet nagy apostolairól.

* * *

Ámbár, amit még elmondok személyes tapasztalat, mégis köteles vagyok megemliteni, hogy London jeles papjait minden vasárnap szorgalmasan hallgattam és tanulmányoztam: Little Portlandstreet a Martineau temploma, Hampstead, hol Miss Tagarttal találkoztam, Islingtonban az egész papi család követelte minél gyakoribb látogatásomat s a jelesebb szónokok temploma állandóan vonzott. A tanulótársakkal és jó barátok meghivására a vasárnapi iskolatanitásra, prédikálásra jártunk el egészen Irlandig s ennek még pénzbeli haszna is volt a nagy élvezet mellett. Kedves emléke mindenkinek volt és a baráti kapcsolatból hazánk megismertetése és védelme származott. Jó volt, kedves és hasznos is volt. Áldom Manchester New College emlékét!

Dr. Boros György.

A Manchester College és Oxford.[1]

Ez a két név egy félszázaddal ezelőtt került egymás mellé. Azelőtt olyan ellenlábas két fogalom volt ez az emberek tudatában, mint a zenit és a nadir, és még azt sem lehetett megkülönböztetni, hogy melyik a zenit és melyik a nadir. A Manchester College akkor még Manchester New College nevet viselt, és a legnagyobb városban, Londonban volt, az emberi társadalom lüktető életének legnagyobbik gócpontjában, s ott a szabad vallásos gondolkozásnak, az elfogulatlan, előitéletektől mentes világfelfogásnak volt a zászlóvivője a legnagyobb unitárius gondolkozónak, *Dr. Martineau Jakab*-nak a vezetése alatt, aki akkor az «*Erkölcsi Elmélet Tipusai*»-ról és *a vallásban a tekintély helyéről* gondolkozott, amikről nyugalomba menése után ki is adta két legnagyobb művét éppen az oxfordi egyetemnek a nyomdájában, ahol azelőtt unitárius mű nem jelenhetett meg. Oxford pedig az akkori idők Magyar Athénének nevezett kis városához Kolozsvárhoz hasonló nagyságú városban a skolásztikus bölcsészeti gondolkozásnak, az anglikánus orthodoksziának, a tradiciókhoz való ragaszkodásnak és a tekintélyek abszolutizmusának volt a letéteményese, és a klasszikus műveltségnek és életideálnak legnagyobb tekintélyű virágos kertje.

Az elmult század második felének hajnalodásakor, amikor az abszolutizmus egész Európában helyet engedett a liberálizmusnak, a a zenit és a nadir is közelebb jutottak egymáshoz. A hit és a tudás, a teologia és a kijelentés, a középkor és az újkor között fennállott szakadék között megindult a hidépités munkája. Oxford 1868-ban a maga évszázados kollégiumai mellé egy új intézményt is alapitott, amely már nem kivánta meg a maga tagjaitól, hogy hitükről esküt tegyenek és az anglikánus egyház harminckilenc hitcikkelyét elfogadják. Igy az ortodoksz egyetem falai megnyiltak a többi protestáns felekezet fiai számára is.

[1] Felolvasás az Unitárius Teológiai Akadémia 1935 junius 23-án tartott évzáró ünnepélyén.

Áthidalása a nagy szakadéknak nem volt könnyü munka. De a szükség, a meggyőződés és megfontolás végül is győzött, és a középkori Oxford helyet engedett az ujkori szellem fuvallatának. Az azelőtt csaknem szerzetesi életet élt egyetemi tanulók és tanárok átalakultak a modern élet harcosaivá, az ujkori eszmék terjesztőivé, és az ifjusági sportok versenyeinek bajnokaivá. Az elfogultság nem szünt meg teljesen, mert az angol szellem még ma is tulkonzervativ; de az oxfordi egyetem uj virágzásnak indult, a tanulók száma az addiginak kétszeresére emelkedett, s a város az egész angol társadalom érdeklődésének központjává lett.

1886-ban a tekintélyes presbiteriánus vagy, a mi nyelvünkön mondva, a református egyház egy uj kollégiumot alapitott Oxfordon, és az unitáriusok Manchester New College-ja is 1889-ben Londonból oda ment át. Igazgatója ekkor már *Dr. Drummond Jakab* volt, akinek emlékét születésének századik évfordulóján ez évben az angol unítáriusok megünnepelték, akiről ugy emlékeztek meg, mint az unitárius vallás egyik szentjéről, s aki atyja volt annak a Drummond William Hamiltonnak, aki a világháború befejezése után legelőször látogatta meg egyházunkat. Ez az unitárius „szent" az újtestamentum teológiájának és magyarázatának volt nagytudományú és nagy tekintélynek örvendő tanára. Az ó-testamentum és összehasonlitó vallástudomány tanára *Dr. Carpenter József Estlin* volt, egy tekintélyes termetű, nagy tudású, széles ismeretekkel, éles itélőtehetséggel, óriási szorgalommal és anyagi jóléttel is megáldott ember, akinek hatása legtöbb volt a college növendékeire és az angol unitárizmus irodalmára is. A bölcselet tanára *Upton Károly* volt, akit azonban siketsége és akkor már öregedő kora meggátolt abban, hogy életével és müveivel szakmájában mélyebb nyomokat hagyjon. Még volt egy rendkivüli tanár is, *Wicksteed Károly*, liverpooli lelkész, Dr. Butler Sámuel tanitványa és a glasgowi egyetem jelesen végzett növendéke, egy éles eszű, mathematikára született elme, aki a társadalmi életben töltött be nagy szerepet, a collegeban a nemzetgazdaságtanból és társadalomtudományból tartott előadásokat, és nyugalomba vonulása után is, amikor már nem volt neki külön szószéke, végigjárta Angliát, hirdetve az ő kedvenc thémáját: miért vagyok én unitárius? Ő volt az is, aki életében kétszer tartott beszédet a Britt- és Külföldi Unitárius Társulat évi közgyü-

lésén. Ilyen tanárokkal a Manchester New College méltóképpen vonulhatott be az oxfordi egyetem régi hires kollegiumai közé.

A College áthelyezésének fő célja az volt, hogy növendékei, a leendő unitárius lelkészek, az oxfordi egyetemen szerezhessék meg annak az egyetemi fokozatait, amelyet az angol társadalom akkor a legnagyobb tekintélyünek tartott, s tart talán még ma is. Aki azt meg tudja szerezni, különösen pedig annak szigorubb és magasabb faját, az már az angol társadalomnak tekintélyes, sőt csaknem kiváltságos tagja lesz. Megszerzésében azonban sok, bár nem legyőzhetetlen, akadály is van. A rendes hallgatónak .mindenekelőtt felvételi vizsgát kell tennie. Ennek a vizsgának legfőbb és legnehezebb tárgyai a klasszikus nyelveknek, a görög és latin nyelvnek, alapos és nyelvtanilag is megértett tudása. Aki a középiskolában ehez a tudáshoz hozzá nem jutott, azt az egyetem a felsőbbiskolai tanulásra képesitettnek nem tekinti. Az egyetemi hallgatókat olyanoknak tekintik, mint akik az irodalomnak, a tudományoknak és a művészeteknek a művelésére és továbbfejlesztésére vállalkoznak, és azt hiszik, hogy erre a klasszikus nyelvek, irodalom és történelemismerete elengedhetetlen alap. Ebben a felfogásban valószinüleg nem is állanak távol az igazságtól. Az egyetem hallgatójának tehát mindenekelőtt olyannak kell lennie, akit mi magyarul nem is tudunk megnevezni, az angolok pedig *scholar*-nak neveznek, aki a multnak társadalmi örökségét már átvette, s annak szellemi, értelmi, érzelmi, akarati és itélő-tehetségi részét már magáévá tette. Enélkül a feltétel nélkül szerintük lehet valaki jó iparos, kereskedő, bankár, gyáros sőt feltaláló és hadvezér is, de nem lehet az angol társadalom eszményi embere, nem lehet »*gentleman*«; nem lehet jó tanitó, lelki vezető, biró vagy törvényhozó. Az angol társadalom eszménye még ma is Gladstone, akit „Grand Old Man" néven ismert és nevezett mindenki, aki nemcsak egy politikai pártnak a kormányelnöke tudott lenni életében négyszer, hanem tudott küzdeni az egész angol birodalom jólétéért, az irek jogaiért, a bolgárok szabadságáért, a burok elnyomatása ellen, le tudott mondani miniszteri állásáról is, amikor a keleti háború az ő ellenzése mellett kitört, és tudott tanulmányokat irni Homeroszról és a bibliáról is. Az oxfordi egyetemnek és a Manchester Collegenak a célja is ilyen lelkületü emberek nevelésében egyesült.

Ennek az eszményi célnak a megvalósitását azonban az élet

nem engedi meg nagyon sok esetben, s az egyetem sok ezer hallgatójából nem lesz mindenki Gladstonná, sőt sok még gentlemanná sem. A Manchester College növendékei, vagyis azok az unitárius ifjak, akik lelkészi pályára akarnak menni, sok esetben nem kapták meg azt a középiskolai előképzettséget, amelyet az egyetem felvételi vizsgája megkövetel, s amelyet a magyar középiskolai tanterv is az érettségi vizsgát tett ifjaktól megkivánt. Ezért a növendékek egy része meg sem kiséreli azt, hogy az egyetemi fokozatot, a mi nyelvünkön az oklevelet, megnyerje, vagy ha még meg is kisérelte, az sok esetben nem sikerült. Igy az unitárius és a nem unitárius többi college hallgatói között is heterogén elemek vannak együtt, ami a kollegiumi élet összhangját, a tanulótársi meghitt barátság kifejlődését, nagymértékben zavarja ugyan, de a versenyt és az ambiciót az egyénekben emeli is. A heterogenitást nagyban előmozditja az oxfordi diákok között a felekezeti, a nemzeti és a társadalmi osztálykülömbség is. Vannak ott tiz, húsz, esetleg ötven különböző vallásfelekezethez vagy nemzethez tartozó ifjak, közöttük skótok, welshek, irek, zsidók, törökök, négerek, japánok, kinaiak, indiánok, oroszok, franciák, csehek, románok, magyarok, szerbek, tótok. És vannak hercegek, lordok, milliomosok, miniszterek és maharadzsák és szegény emberek gyermekei is. Összeférhetnek-é ezek egymással?

Érdekes kép maga a város is, amely tulajdonképpen nem is egyéb csak az egyetem és az azzal kapcsolatos college-ok és intézmények. Vannak ott sok százéves, megfeketedett épületek és új építési remekek. Negyven-ötven kollégiumnak bennlakási épületei, tantermei, könyvtárai, külön templomai vagy kápolnái, kisebb-nagyobb terjedelmü, szépen gondozott kertjei, sporttelepei, esetleg olyan angol kertje, amely sétatér is, és amelyben szelid őzek legelnek. Tennisz, football, golfozás, csónakázás és a Themze partjánál a folyóra épitett uszóházak mind érdekes látnivalók, amelyeket nemcsak az angolok, hanem a külföldiek, sőt az öt földrész útasai is mind megbámulnak. Legérdekesebb a város képe minden esztendőben két alkalommal. Egyik alkalom az, amikor az oxfordi és a cambridgei egyetem evezősversenye van a Themze folyón. A másik alkalom az egyetem évzáró-ünnepe, amelyen az egyetem diszdoktorainak az okleveleit is kiadják. Az idegenek ezrei érkeznek ez alkalmakra a városba. Nemcsak érdekelt szülők és hozzátartozói, hanem külföldiek és más világrészbeliek is a maguk érdekes kosztümeikben és diszruháikban

és férjhezmenni vagy csak táncolni vágyó leányai a legelőkelőbb angol társadalomnak, mert ilyenkor bál is szokott lenni. Különösen az évzáró nagy ünnep Oxfordon. Az angol gazdagság, fényűzés, szépség és mind az, amit az angol előkelő társadalom egyházi, tudományos és irodalmi élete felmutathat, ott akkor megláthatò, mint egy kiállitáson, és mégsem hivatalos, hanem annál sokkal megkapóbb alakjában. Az én időmben éppen a nagy afrikai útazót Stanleyt avatták diszdoktorrá, aki akkor adta volt ki nagy könyvét a legsötétebb Afrikáról, amelyet azután sok nyelvre leforditottak, még magyarra is. Az avatásnak, amely természetesen latin nyelven történt, legkomolyabb pillanatában a kétezeret is meghaladó tömegből egy tanuló odakiáltotta: Da you understand it, Stanley? Magyarul: Érted-e Stanley? S ennek a közbeszólásnak sokkal nagyobb hatása volt az egész közönségre, mint az ünnepély bármelyik pontjának, s aki jelen volt azon, azt a jelenetet sohasem felejtette el.

Az egyes college-ok történetéről, nagy embereiről, mozgalmairól és harcairól sok érdekest lehetne elmondani, amelyek az egyetem és az angol társadalom jellemét is feltünően elönkbe állitnák. Érdekes volna megismerni a világhirü Bodleianlibrary-t, a botanikus kertet, az Ashmolean Muzeumot, az Indian Institute-ot, Tayler Institution-t, University Gallerie-t és különösen az Oxford Union Society-t, a mi nyelvünkön az egyetemi hallgatók körét, amely a leendő angol parlamenti tagok előkészitő iskolája. Ez az alkalom azonban még csak arra nyujt időt, hogy a Manchester College belső életére vessünk egy futó pillantást, ami minket most közelebbről érdekel.

Ez a belső élet természetszerüleg nagyban különbözik a mi belső életünktől. A College hallgatói 1889-től 1893-ig az egyetem engedélyezett magánlakásaiban laktak künn a városon. Egy tanulónak egy dolgozó- és egy hálószobája volt, és lakásunkon is kosztoztunk. Innen jártunk az előadásokra az egyetem egyenruhájában, a „cap and gown"-ban, amelyet esti hat óra után is viselnie kell minden hallgatónak, ha lakását elhagyja. Ez az egyenruhaviselés a legjobb fegyelmi eszköz az egyetem hallgatói számára. Ott a hallgatóknak sokkal több joguk és sokkal több kötelességük van, mint nálunk. Több a beléjük helyezett bizalom és több a nekik megadott szabadság is. A hallgatókat még arra sem kötelezik, hogy húsz vagy harminc heti órán kötelességszerüen jelen legyenek, sőt arra sem, hogy mindenik tanár előadásait hallgassák, azok mindenikéből

kollokváljanak és vizsgát tegyenek. A tanulók válogathatnak az előadások hallgatásában szükségeiknek, hajlamaiknak, tehetségüknek és érdeklődésüknek megfelelőleg; de hogy munkásságuknak eredménye legyen, azt megkivánják. Még a vasárnapi templombamenés sem kötelező, de hogy a szorgalmi idő vasárnapjainak legalább felerészén ott legyenek az istentiszteleten, azt szigoruan ellenőrzik. Igy alkalmat adnak arra, hogy a más felekezetü neves szónokokat is a tanulók meghallgathassák. S mondhatom, hogy a Manchester College minden növendéke ott volt minden vasárnap egy, sőt két istentiszteleten is, ha valami komolyabb dolog ebben meg nem akadályozta.

Hétköznapokon a hallgatók félkilenc órakor résztvesznek egy reggeli istentiszteleten, amelyet sorrendben egy tanár vagy tanuló vezet, s amely egy bibliai rész felolvasásából és egy imából áll. Kilenc órakor kezdődik az előadás, de rendesen csak kettő vagy három egy délelőtt. A délutáni idő szabad, és azt Oxfordon az ifjuság a különböző sportok müvelésére s ha egyébre nem, legalább egy-két óráig tartó sétára használja fel. Öt vagy hat órakor igen sokszor tart némely tanár rendes vagy rendkivüli előadásokat is, amelyeket csak azok hallgatnak meg, akik akarják. Ezek azonban a leglátogatottabb nyilvános előadások, amelyekre a hallgatók nem is kapnak mindig helyet. Ilyenek voltak annakidejében Green nevü bölcsészeti tanárnak, a hegeli filozófia nagynevü tanárának, Müller Miksának, a nyelvtudomány és a keleti vallásos irodalom világhirü müvelőjének és Tylor Edwardnak az anthropologia tanárának, az ősvallás és primitiv kultura nagy kutatójának előadásai.

A tanév a Manchester College-ban is az egyetem úgynevezett Term-jeihez, vagyis határidőihez alkalmazkodik, és tulajdonképpen csak háromszor hat hétre, vagyis tizennyolc hétre terjed. Az év harmincnégy hete tehát vakáció. Ez a sok szabadidő azonban sem a tanulók, sem a tanárok számára nem a tétlenségre van adva, hanem a tanulásra, az önmüvelésre. A tanuló akkor készül vizsgáira, a tanár előadásaira, tanulmányai bővitésére, azok eredményeinek összefoglalására és kiadására. Magamon és tanulótársaimon is azt tapasztaltam, hogy a szünidők sokkal több épitő munkát végeztek rajtunk és bennünk, mint az előadások hallgatása. Mindenki a szünidők alatt szerezte meg azt, amit akart, és amit fel akart mutatni. Nyelvek tanulása, tanulmányok, pályamunkák, egyházi beszédek irása

és szemináriumi előadások kidolgozása nagyrészben mind a szünidőkön történt. Sajnos, hogy ezek a mi körülményeink között nem történhetnek meg ilyen módon. Nálunk ugyanis nincsenek kiadva megfelelő szakkönyvek, amelyekből a tanulók a vizsgáikhoz szükséges ismereteket megszerezhetnék, és nyelvtudásuk sem elegendő ahoz, hogy angol, német vagy francia nyelvü könyveket olvashassanak. Az angoloknál könyvet bőven és könnyen kaphatnak, akik tanulni óhajtanak, akár könyvtárakból, akár magánosoktól, akár könyvárusoktól. Három évi ottlétem alatt például a Manchester College-ban az egyháztörténelemből egyetlen előadás sem volt, hanem Dr. Carpenter minden évben kijelölt három vagy négy könyvet és azokból megvizsgáztatott. A vizsgára feladott 15—20 tételt, és azokra irásban adtunk feleleteket, ki amilyent tudott, és az eredményt ő pontokban állapitotta meg elbirálása alapján. A londoni egyetem ma sem tanitó intézet, hanem csak vizsgáztató intézmény.

A tanárok heti óráinak száma alig három vagy négy, amelyekhez még hozzájárulhat egy-két rendkivüli vagy szemináriumi óra is, amelyek sokkal épitőbbek is a hallgatókra, mint a rendes előadások. Különösen a szemináriumi órák, amelyeket a tanulók tartanak, és azok is birálják meg, igen épitő hatásúak. A tanárok s ezekből ismerik meg leginkább tanitványaik szellemi erejét és lelkületét, tudását, itélőtehetségét, valamint stilusát és irodalmi készségét is. Ezeken számos és érdekes tárgy kerül megvitatásra, amelyekben a tanulók is mind aktiv szereplők.

A másik nagy értékü munka a college-ban a magántanulmányokon alapult értekezések és pályamunkák irása volt. Aki ezekben kitünt, nemcsak elismerést, hanem a legtöbbször jutalmat is kapott, s még az a kitüntetés is érte, hogy müvét vagy annak csak részletét a college egész bizottsága előtt felolvasta. A szóbeli vizsga tulajdonképpen csak ebből is állott, mig a többi vizsga csak irásbeli volt.

A kilencvenes évek elején az új-testamentumi teológia legfontosabb kérdése a szinoptikus evangéliumok kérdése volt. Dr. Drummond is erről tanitott egy egész éven át az ő nagy tudásával és éles kritikájával. Mások is és én is irtunk erről neki értekezéseket. Én például azt próbáltam meg, hogy vajjon a szinoptikus evangeliumokban előforduló ó-testamentumi idézetek nem vetnek-é valami új világosságot arra a félszázadon át vitatott kérdésre, hogy az első

három evangelium közül melyik a legeredetibb, s melyiket és hogy ismerte és használta fel a más két evangelium irója. Értekezésemben arra az eredményre jutottam, hogy a második evangelium idézeteit a másik két iró is felhasználta és pedig nagyon hiven, mig a másik két evangelium külön idézetei eltérők egymástól és későbbi időre mutatnak. A birálatnál Dr. Drummond nemcsak elismeréssel volt a gondolat és a kidolgozás iránt, hanem azt is elmondotta, hogy ez a gondolat előtte is új volt, és a kérdésnek erről az oldalról való megvizsgálását még sehol nem látta. Az évvégi szóbelin felolvastatta velem értekezésem megállapitásait és a bizottság öt font jutalomban részesitett. Ezt hallgatóink okulására mondottam el. És még azt is hozzátehetem, hogy a birálat után én nem voltam többé egy balkáni vagy keleti ifju sem tanulótársaim sem tanáraim előtt, sem „wilde hungarian beast", amint Shakespeare szavait azelőtt tréfásan használták, hanem tekintélyem megnőtt mindazok előtt, akik erről értesültek. Tán ennek köszönhetem leginkább azt a szeretetet, amelyet én tanulótársaim és tanáraim részéről Angliában három év alatt élveztem, és azt az értékes emlékalbumot, amelyet azok nekem elbúcsuzásomkor ajándékoztak, s amelyet még ma is gyakran nagy örömmel nézek meg.

Még csak azokról a tanulótársaimról emlékezem meg ez alkalommal, akik életpályáikon nagyobb sikert értek el. Ilyen például Dr. Dawes Hicks, ma is élő filozófus és iró, londoni egyetemi tanár. Ilyen Dr. Mellone Sydney Herbert a Britt- és Külföldi Unitárius Társaság volt titkára, filozófiai és teológiai iró. Ilyen Whetheral János Henrik, a Manchester College jelenlegi igazgatója és Whitaker William knotsfordi lelkész és a manchesteri Unitarian College jelenlegi előadó tanára, akiknek mindenike nemcsak a Manchester Collegeban, hanem [az egyetemen is okleveleket szerzett.

Gálfi Lőrinc.

Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében.

Dávid Ferenc lelkének számos vonása kétségbevonhatatlanul bizonyitotta eddig is, hogy tisztán a vallásos ember tipusához tartozott, de lelkének még egy titkos kamrája zárva áll. Viszonya a hatalomhoz, az elsőségérzéshez nincs tisztázva. Nyissunk be ide is, hadd lássuk az itt feltáruló uj és sajátságos csodákat.

A vallásos hősöknek közös tulajdonságuk, hogy magukat kegyelembe fogadottaknak, világosan látóknak érzik s éppen ezért kötelességüknek tartják, hogy embertársaikért, akik rendesen kevesebb ajándékkal birnak, a végletekig harcoljanak. A karizmatikus ajándékokat a vallásos hősök nem „élvezik“, hanem azok számukra harcot jelentenek, amelyben ők mint vezérek, leghamarabb veszthetik el még földi életüket is. De a küzdelmet mégis folytatják, mert erre kötelezi őket az elsőség, amely nekik fogságot, értékeszményeikkel szemben roppant lekötelezettséget jelent.

Dávid Ferenc éppenugy, mint az összes elhivott lelki vezérek magát az isteni igazság bajnokának érezte, nem pedig a saját gondolataiért küzdő férfiunak. Ezért sohasem magáról beszél, hanem Isten munkájáról, ha nehéz küzdelmeiről emlékezik. „Szokás a világban, hogy valamikor Isten az ő igéje tisztitását elkezdi, szidalmaztassék igazsága. A próféták, Krisztus és az apostolok ellen is afféle kiáltás volt, hogy a békesség és egyenesség megrontói, amazok okát Krisztus szent Jánosnál a 3. részben, nem az ő igéiben, de inkább az emberekben lenni állitja, midőn igy szól: A világosság a világra jött, de az emberek inkább szerették a sötétséget... Az igazság most sem megy elő háboruság nélkül, mert a sötétség gyermekei fogvatartják a hitetleneket s mindjárt feltámadnak, ha az igazsággal annak országát kezdik ostorozni.“ [1] De hiába az ellenfél rontása, mert Dávid meg van győződve, hogy ő az Isten igazi baj-

[1] Dávid F.: Rövid Utmutatás. Idézi Jakab E.: i. m. 100 l.

noka. És Isten közbe fog lépni érette, mint hajdan Izraelért közbelépett, amidőn azt ellenfelei folyton támadták. „A mi előmenetelünket is sem a gyalázás, sem kard, sem semmi Antikrisztus feltartóztatni nem fogja, mert az igazság hatalmas világa immár ajtónk előtt van s Isten az ő müvére segedelmét adja.“ [1] Prédikációiban igy buzditja hallgatóit. „Győzd csak elvárni, hidd el, hogy Isten az ő igéjének együgyü (egyszerü) voltát megoltalmazza.“ [2]

Mi által lesz ez egyes ember az isteni igazság hordozójává és hősévé? Erre Dávid is éppenugy felelt, mint minden keresztény, aki a saját életét teljesen az Isten kezébe érezte; „Mint a szél láthatatlanul izgat és feltartóztatás nélkül mozgat mindeneket, ugy az Isten is hatalmának láthatatlan ereje által inditja meg azok szivét, kiket Ö szent fia által magának választott.“ [3] S ha az elhivatásszerü munkában akadályokra talál, ő is vallja, a keresztény vértanukkal együtt: „Mi tisztünk az Ur akaratának betöltésére, tudományának dicsőségéért minden veszedelem elhordozására lészen lenni.“[4] Az Isten által történt elhivás átérzése, oly roppant erőt kölcsönöz az elhivottaknak, hogy készek Istenért akár az egész világgal szemben is helyüket megállani. „Akármint erőszakolja a dolgot a világ, nyilvánvalóvá fog az előtte lenni, hogy az Isten csak egy.“ [5] Igy kiált fel Dávid, amikor már bizonyos volt felőle, hogy mindenki ellene fordult, de az Isten ott élt szivében. Ugyanakkor, mikor a kegyelembe fogadott keresztények magukat Isten bajnokainak tekintik, ugyanakkor meg vannak győződve arról is, hogy ellenfeleik sötétségben járnak. És ez nem is lehet másképen. Aki előtt a legteljesebb igazság megnyilatkozik, az kénytelen látni az árnyba borult területeket is, amelyeken még nem sütött fel Isten napja. „Oh mélységes lelki sötétség! Világosság Atyja! Szánd és szabaditsd meg e vakságban sinylődőket a Te szerető szent fiad által!“ [6]

Mondhatná valaki, hogy az elhivottaknak ez az oldala a legveszélyesebb, mert ez a szellem, az ellenfél igazságának kétségbe-

[1] Dávid F.: De vera et falsa. . . . liber secundus. Idézi Jakab E.: i. m. 92 l.

[2] Dávid F.: Prédikációknak első része: Jézus XIII.

[3] Dávid F.; Prédikációknak első része: Szentlélek I.

[4] Dávid F.; Refutatio Scripti Petri Melii. Idézi Jakab E; i. m. 134 l.

[5] Dávid F. utolsó prédikációjának (1579. márc. 27.) főgondolata. Idézi Jakab E. i. m. 232 l.

[6] Dávid F.; Refutatio Scripti Petri Majoris.

vonása vezetett annyi háborúra, vallási gyülölködésből eredő üldözésre. Annyi bizonyos, hogy szellemi irányzatok mindig harcban kell, hogy álljanak egymással, mert ahol nincsen harc, ott élet sincsen. Az ellenvetés csak akkor jogosult, ha a szellemi harc helyét durva öldöklés, üldözés, erőszakoskodás veszi át. De addig, amig ez az evangelium-ellenes magatartás be nem következik, addig mindig jogosult, sőt kötelességszerü a harc az igazságokért, életünk eszményeiért.

Dávid Ferenc magatartása az ellenféllel szemben teljesen szellemies volt. Nem ismerte az erőszakoskodást, amit sokan ugy magyaráztak, hogy ő a „felvilágosodás" türelmességének előfutára volt. Ez azonban óriási történelmi tévedés. Ugyanis a felvilágosodás türelmessége hitközömbösségből származott. Minden felvilágosodás a vallási-érzelmi elemek háttérbeszoritásából áll s a rációnak, a puszta észnek előtérbe jutásában jelentkezik. A racionalista, felvilágosodott embernek nincs abszolut igazsága, amelyért élni-halni kész, számára minden igazság jó, mert ugy sem az a fontos, hogy igazság legyen az, hanem csak az a fontos, hogy az ember annak fogadja el. Ez a praktikus „hinni akarás" (will to belief) az ujkor racionalizmusának terméke, akármennyire is ellentétben látszanak állni. Ebből az újkori észjárásból sohasem születik meg az az elszánt, Istenbe épült, igazságaiért harcolni és halni kész embertipus, amelynek sorába tartozik a mi Dávid Ferencünk is. S ha ő mégis, minden meggyőződése s az igazság felől táplált nagy bizonyossága ellenére is türelmes volt, annak oka egészen másutt keresendő. Még pedig olyan téren, amelyre eddig alig vetettek fényt: *gondolkodásának metafizikai mélységében*. De egyáltalán nem egyeztethető össze a felvilágosodás szellemével, amely gyökeresen metafizika-ellenes.

A Rövid Magyarázat utolsó részében fölveti Dávid Ferenc azt a kérdést, hogy hogyan áll fenn a sokféle nézet mellett mégis egy és abszolut keresztény igazság: „Valamikor az Urnak egyházában visszavonások és külömböző értelmek támadnak az tudományban, sokakban kételkedés támad az igazi anyaszentegyházról,[1] hogyha vagyon-e valami igaz anyaszentegyház, avagy nem... Hasznos dolognak véltük ennek okáért lenni, hogy megmutassuk ezt, noha lesznek efféle visszavonások az anyaszentegyházban, mindazonáltali vagyon és még nem szűnik lenni az igaz anyaszentegyház."

[1] Bölcseleti nyelven szólva: „az egyetlen abszolut igazságról".

Már az őskeresztény-egyházban is voltak az igaz tantól eltérések, de Pál apostol is már abban bizott, hogy az Urnak ama nagy napja tűzzel fogja megpróbálni az igazi tant, miközben a hamisat elégeti: Az emberek mindig az egyszerü evangeliumban hittek s csak a pápai doktorok toldották hozzá a sok emberi találmányt De most az Urnak napja megnyilatkozott s tűz fogja megemészten a hamis tudományt. De ez nem történik hirtelenséggel, hanem lassú fejlődéssel. S ennek a fejlődésnek *szerzője* nem az ember, hanem az Isten. „Ha Istennek lelke minket mindjárást megszállana, teljességgel újonnan születhetnénk, kétségkivül nem jutnánk üdő szerént (lassanként) eképen az hitnek minden cikkelyeinek igaz értelmére az ilyen nevekedésekkel (gyarapodással, fejlődéssel.) De miért, hogy az hit Istennek ajándéka, ő adja az mennyit kinek akar adni és mikoron, ha a tusakodásokért és az értelemben való külembezésnek mivoltáért tagadjuk lenni Istennek egyházát, azt kell mondanunk, hogy az Izrael népe között nem volt az igaz anyaszentegyház, miért hogy annyi sok szerzetre szakadtanak vala Krisztusnak eljövetelinek előtte.“[1] Ezekből a sorokból láthatjuk, hogy Dávid bizonyosra vette, hogy neki Isten az abszolut, egyszerü, evangeliumi igazság megpillantását adta meg, de azt is látta, hogy Isten ezt az ajándékot nem mindenkinek adja meg, hanem csak lasssan-lassan, fokról-fokra (üdő szerént) emeli az embervilágot s kinek-kinek annyi hitet ad e fejlődés folyamán, amennyit akar. Hogy az ajándék különböző nagyságának mi az oka, azt Dávid nem tudta, de mi sem tudjuk, mert ez egyike az emberi élet legnagyobb titkainak, amelybe mint Istennek akaratába csak belenyugodni lehet. Aki tehát ez ellen az isteni elhatározás ellen hadakozik s az embereket *kényszeriteni* akarja az abszolut evangeliumi igazság elfogadására, az az Isten ellen száll harcba. Ezért nem szabad másokat hitük miatt üldözni, ezért kell türelmesnek lenni, hiszen Isten ugy is gondoskodik majd előhaladásunkról, csak mi hirdessük a tiszta evangeliumot, tegyük meg, amit Isten reánk bizott s a többit bizzuk ő reá. Ez az Isten akaratában való megnyugvás az igazi forrása Dávid Ferenc türelmességének. „Bizzatok én meggyőztem a világot“ mondja Jézus János evangeliumában s ez a bizalom elveszi minden türelmetlenség élét és hüvelybe dugatja az üldözésre kirántott, villogó kardot. Ennek a vallásos bizalomnak természetesen semmi köze nincs a hitközöm-

[1] Dávid F.: Rövid Magyarázat P. iv.

bösséghez, a minden-mindegyhez, amely a felvilágosodás türelmesség elvének alapja.

Miután megmutattuk Dávid Ferenc lelkének vallásos vonásait, hátra van, hogy megmagyarázzuk, miképen lehetséges az, hogy egy „megvilágosodott“ próféta a megvilágosodás után is még változásokon megy át s a hitet állitólag egy újabb hittel cseréli fel, amint azt Borbély István állitja Dávidról,[1] amikor Dávid unitárius vallásában két periodust különböztet meg: *a)* a Serveto-hitü korszakot s *b)* az u. n. tiszta unitárizmus korszakát.

Borbély Isván tanulmányai során Dávid Ferencet soha nem vizsgálta lélektani alapon, hanem csak a külsőt, a szókat, a kifejezéseket nézte. Ezen az alapon nagyszerüen megirhatta Dávid szimbolum (dogma) alkotó tevékenységét, de egyáltalán nem tudott számot adni arról a titokról, ami pedig a vallásos élmény lényege: a szimbolum mögött rejtőző értékeszményről. A vallásban három elem fonódik össze: két teoretikus jellegü mellékaktus és egy vallásos jellegü főaktus. Az ész nyujthat egy bizonyos világnézetet, mely értékmentes. Erre az alapra épül a vallásos aktus, amikor az egyén világnézete s vele kapcsolatosan az egyén élete „végső értelmet“ nyer. A világnézeti alapnak és az értékelő érzelemnek (hitnek) egymásra találását követi a kifejezés, ami megint racionális müvelet. Borbély István csak ezt az utóbbit kutatta s ennek változásából visszakövetkeztetett arra, hogy az előbbi kettőben is változás történt. Ez pedig a legnagyobb tévedés, amelyből Dávid Ferenc lelkületének félreismerése következett.

Dávid Ferenc lelkében az élete jelentőségét meghatározó megvilágosodás 1565-ben történt meg s az ekkor nyert nagyszerü vallásos értékrendszeren semmi változás nem történt később sem. De köztudomásu, hogy az értékek kifejezése mily nehéz, a misztikusok azt mondják, hogy lehetetlen. A kifejezéssel gyötrődött Dávid Ferenc élete végéig anélkül, hogy értékeszményeiben, vallásos élményeiben csak egy vonalnyi változás is történt volna. Dávid 1565-től kezdve az evangeliumi unitárizmusnak volt a hive s élete utolsó leheletéig az is maradt. Ennek az evangeliumi unitárizmusnak volt egy nehéz pontja, t. i. annak a *kifejezése*, hogy ki volt Jézus. Jézus értékét az unitárius hitrendszerben a legpompásabban egy elhunyt angol teológus fejezte ki s ez igy hangzik: „Jézus nem Isten, Isten nem

[1] Borbély I.: A magyar unitárius egyház hitelvei 83. l.

Jézus; hanem Jézus isteni és Isten tudományának dicsőséges fénye tündöklik Jézus arcán."[1]

De amig erre az adékvát kifejezésre eljutottunk, addig sok kifejezést kellett végigpróbálni ugyanannak az élménynek a szimbolizálására. Dávid teljesen a fent kifejezett élményt élte át 1565-ben, de ennek leirása hátralevő életében folytonos törekvések és gyötrődések tárgya volt. Azt, hogy Jézus nem Isten, azt Dávid Ferenc is látta az evangeliumból. Ezt fejezte ki azzal, hogy más a pápa Krisztusa és más az ő evangeliumi Krisztusa. „Az ige, a Krisztus ember, mert emberi módon született, nem mint a pápa Krisztusa második személy és az Atyától született. 1569 évvel ezelőtt született és nem mint a pápáé, melynek nincs napja, esztendeje, ideje."[2] Ugyanott irja tovább, hogy az ő „Krisztusa megfeszittetett, de a pápáé nem, mert az pápa Krisztusa szenvedhetetlen." Ebből világosan kitünik, hogy Dávid 1570. előtt épen úgy embernek tartotta Jézust, mint 1579-ben. Hogy Jézus nem Isten, ezt a negativ tételt 1565 óta állandóan vallotta Dávid,[3] de azt, hogy „isteni" azt kifejezni nem tudta másképp, mint ugy, hogy az Isten szót állitmányképen alkalmazta. Jézus a maga alanyi, személyi mivoltában nem Isten, de mint jelző mégis állitható róla, hogy ő Isten, mert ő az istenségnek emberi tükörképe. „Ha azért az Krisztus istenségéről kérdezkedel, értsd meg, hogy más *istenség* nincsen, hanem az Atyáé: sem idő szerint való istensége nincsen, hanem az Atyának istensége lakozik őbenne teljességgel."[4] Egy más helyen ezt olvassuk: „Sőt azt mondom, hogy valaki a Krisztust igaz Istennek nem vallja lenni, átkozott legyen." És mégis ezt a Krisztust ő embernek tartotta, csakhogy olyan embernek, aki az Isten képét teljesen hordozza itt e földön. Épen azért felette tisztelendő, amit másképp nem tudott kifejezni Dávid Ferenc, mint hogy imádandó." Ha meg akarod Istenedet ismerni, tekints Krisztusra, kiben minden gazdagságát megtalálhatod, mert a

---

[1] „Jesus is not God; God is not Jesus, but Jesus is divine and the glory of the light of the knowledge of God shines in the face of Jesus." Cyrill Flower cikke A. Hall által szerkesztett könyvben: Aspects of Modern Unitarianism 91. lap.

[2] Dávid F.: Prédikációknak első része: Jézus XI. pr.

[3] Ennek ép az ellenkezőjét hirdeti Borbély István: A magyar unitárius egyház hitelvei 26—27. és 32. l.

[4] Dávid F. Prédikációk: Isten VI. pr.

láthatatlan Istennek tüköre.“ [1] Másutt ezt olvassuk: „Az Atya Isten Krisztus által láttatik és esmertetik. Ezt az Atya Isten ugy végezte és ebben az tükörben akarta önnen magát megmutatni és megismertetni.“ [2] Vagyis Jézus munkája és rendeltetése szerint viseli Isten képét, nem pedig önmagától, mint maga az Atya Isten. „Szállj be az egész derék szentirásba valamennyi nevezetit találod az Krisztusnak az irásba, mind tisztiről adattak.“ [3] Vagyis Dávid Ferenc az Isten szóval, mint állitmányi kiegészitővel (jelzővel) azt akarta kifejezni, amit mi ugy mondunk: *isteni.* Jézus isteni: ezt az egyszerü tőmondatot az akkori teológiai szaknyelv fogyatékossága miatt képtelen volt megszerkeszteni. De folyton ekörül gyötrődik tiszta kifejezésre vágyó lelke. Ezerszer megpróbálta kifejezni, de még akkor sem sikerült. Mikor megtámadták, hogy két Istenben hisz, megható olvasni, hogy hogy bajlódik a nyelvvel, amely nem enged és nem adja át magát készséges eszközül. „Maga az istenség csak az Atyáé, miképen az Atya is csak egyedül önmagától való Istennek neveztetik a Szentirásban. De ami Urunk Krisztus Jézusban nem az az istenség lakozik, hanem annak az istenségnek teljes volta... Az istenségnek teljes voltát mondom lenni, azaz erőt és hatalmat, mellyel a rettenetes nagy kínt és halált szenvedte és vérét a keresztfán kioltotta.“ [4] Nyilvánvaló, hogy Dávid Ferenc a Jézusban levő szellemi nagyságot más szóval nem tudta kifejezni, mint azzal, hogy Isten, mert a szentirás csak ezt a kifejezést ismerte, de a szentirás is mindig hozzátette, hogy máskép érti az Isten szót, ha Jézusról és az emberekről van szó, mint ha az Atyáról. [5] Ha a 82. zsoltárban maga az Isten nevezi az embereket isteneknek, akkor Dávid sem tartózkodhatott attól, hogy Jézust e jelzővel illesse, de amint az emberekről nem gondolható, hogy alanyilag istenek, épen ugy Jézusról sem. S ami pedig Jézus imádását illeti, ebben sincs semmi változás az 1565. évi élmény után. Dávid mindvégig a tanitvány hódoló alázatával és rajongásával állt az ő Jézusa előtt. Jézus „dicsérendő Isten örökké, kit imádunk és ápolgatunk“ (csókolunk) irja megható

[1] Dávid F. Prédikációi. 129. l.

[2] Dávid F. Prédikációi; Isten II. pr.

[3] Dávid F. Prédikációi: Jézus VII. pr.

[4] Dávid F. Az egy Atya-Istennek 30. l. Idézi Borbély: A mai unitárius hitelvek 68. l.

[5] Lásd János evangeliuma 10. rész 34—36. v.; 82. zsoltár.

szeretettel 1567-ben. „Krisztus valósággal a mi életünk és feltámadásunk, mivel benne birjuk életünk és feltámadásunk bizonyságát és zálogát" irja 1579-ben.[1] Krisztus az én életem! ez a hitvallás nem épen olyan tisztelet-é, mint az, amelyet a fejletlen kifejezés még 1567-ben imádatnak mondott. Jól jegyezte meg egy angol teológus, hogy az imádatnak a mindennapi nyelvben két jelentése van: *a)* jelenti az adorációt, amely egyedül Istent illeti meg, *b)* de jelenti az erőnek, a nagyságnak az emberi lélekből fakadó mély tiszteletét is. És ebben az értelemben Jézust mód felett megilleti a tisztelet és ezt az unitáriusok is kifejezhetik, mint ahogy ki is fejezik imáikban.[2]

Az adoráció csak Istent illeti meg, ezt a tételt ilyen szabatosan Dávid Ferenc 1565. után rögtön nem tudta kifejezni, de hogy a második értelemben Jézust 1579-ben is „imádta", azaz hódolattal tisztelte, abban soha senki kételkedni nem fog, aki Dávid irásait olvassa.

1565 és 1579 között nincsen semmi ellentét, köztük nincs élménybeli különbség. *1579-ben is Dávid számára az Isten képe Krisztus maradt, akiben látta és szemlélte sorsát és titokzatos jövendőjét.* Ugyanaz a szent odaadás Isten ügyéért, ugyanaz a bizonyosság, hogy ő az egy Isten hirnöke, ugyanaz a rajongó tisztelet a megfeszitett Krisztus iránt, ugyanaz a lángoló szeretet az evangelium örök igazságaival szemben; ezek az örökegy és örökké szent érzések töltötték be Dávid Ferenc lelkét a nagy fordulattól (1565) egész haláláig. „Miképen a kenyér erősiti és táplálja az testet, azonképen az Krisztus a mi lelkünknek kenyere és élete."[3] Ez az érzés volt életének alapja, ezért küzködött, ennek tisztaságáért irt, beszélt, fáradozott s végül ezért a legfőbb eszményért vértanu halált szenvedett. Aki igy szerette az ő Istenét és annak szent fiát, annak az emlékét nem lehet meghamisitani, nem lehet feketét mondani, ahol fehéret mutat az elénk tartott kép, az örökszép emberi lélek.

Itt van az ideje és most van az az óra, amikor Dávid Ferencet ki kell szabaditanunk a multak ködéből és az utána következő

1 Dávid F.: De dualitate. Idézi Borbély István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története 102. l.

2 Freedom and Truth cimü kötetben (1925. London) S. H. Mellone: Unitarian christianity in the twentieth century 62. lap.

3 Dávid Ferenc: Prédikációk. Jézus VII.

századok félreismeréséből s őt, mint az evangeliumi világnézetnek: „a tiszta“ unitárizmusnak képviselőjét a tisztelettel körülvett igazságnak magas piedesztáljára kell állitanunk.

V.

Mit jelent hát ez a hős, ez a XVI. századbeli ember minekünk, a XX. század szenvedő embereinek? Tud-e még ma is valamit mondani nekünk, kik oly sokat próbáltunk s oly sokban csalódtunk? Az a meggyőződésünk, hogy a körülöttünk szétbomló világba csak az evangelium, még pedig a dávid-ferenci szellemben újjáéledt evangelium fog új értelmet, új értékeszményt hozni. Ugy érezzük, hogy Dávid Ferenc előképe az eljövendő vallásos embernek, akinek elméje fejlett, de ezért szive nem hogy hüvösebben dobogna, de annál forróbb, annál hevesebb.

Vessünk még egyszer egy pillantást arra, amit korábban mondottunk, hogy Dávid Ferenc értékét a teljes egészében lemérhessük. Minden vallás három elemből tevődik össze: egy intellektuális alapból, amelyet nevezhetünk világnézetnek is, azután egy érzelemből, amely a világot egy Magasabb Valósággal hozza összeköttetésbe, nevezzük ezt az érzelmet hitnek [1] s végül az intellektuálisan alapozott érzelem szavakban történő kifejezéséből, nevezzük ezt a hitelvek (dogmák) rendszerének. Szóval minden vallásban két emberi tevékenység ölelkezik: az ész (világnézet, kifejezés) és az értékérzés. A vallásnak sajátos jellegét azonban a második tevékenység adja meg. S ez azt jelenti, hogy lehet bármilyen világnézeti alapon abszolut vallásos érzületre szert tenni. A bantu néger, a katolikus hivő, az unitárius vallásos lélek teljesen egy és azonos, amikor „hisz“, vagyis amikor élete „értelmét“ a Magasabbrendü Valóságban keresi. De természetesen ennek a hitnek más és más világnézeti alapot vet mindegyik s ez már intellektusának fejlettségétől függ; azonban ez utóbbi tény a hitélményt egyáltalán nem csökkenti, hiszen

[1] Megjegyezni kivánjuk, hogy a hitnek két értelme van a mindennapi beszédben a) az itt jelzett szorosabb értelmü hit a vallási aktus szive, b) a tágabb értelemben használt hit az, amely már az intellektuális világnézettel való összeszövődésből áll elő. Az előbbi a formális hit, az utóbbi a materiális, tartalmi hit.

a felsőbb világba vetett hit, az iránta megnyilvánuló ragaszkodás épenoly tökéletes lehet egy primitiv vademberben, mint egy fejlett európai keresztényben. Ez a hit teljes biztonságot jelent a hivőre, aki teljesen a Magasabbra hagyatkozik, Tőle függ, Ő adja értelmét összes törekvéseinek s ez az a hit, amelyen nem lehet okoskodni, ezt meg kell érezni, mert „okoskodni fölötte annyi, mint kételkedni és tagadni". (Pascal).

Azonban nem igy áll a dolog a hit intellektuális alapjával: a világnézettel. Itt már lehet okoskodni, itt már lehet a folyton fejlődő teoria alapján uj alapot vetni, lehet világnézeti alapon ujabb és ujabb hitelvi rendszereket létrehozni, azonban mindez nem változtat a vallás „hit" élményén, amennyiben ez az élmény csakugyan létrejön. Sokan vannak, akik az intellektuális alapot és a hitet összezavarják s a vallás világnézeti alapjait (hitelvét, dogmáit) is ugy tüntetik fel, mint amelyet el kell fogadni, ha az illető valóban „hivő" akar lenni. Ilyen alapon erőszakolják régebb időben keletkezett felekezetek idejét mult intellektuális világkép alapján létrejött dogmakincsüket, elavult hitelveiket. S ha a fejlettebb emberi ész lázadozik ez ellen, azt mondják: ez nem tudomány, ezt hinni kell. Nagyobb visszaélést, csúfosabb zür-zavart ennél el sem lehet képzelni. *Más a hit és más az elméleti világkép minden vallásban.* A hit önálló és független momentum, amely nincs kötve egy bizonyos világképhez, hanem bármely ész-szerü világképhez kapcsolódhatik. A hit ajándék, sugallat, amely felülről származik s koronát tesz arra a világképre, amelyet az ember alulról, az ész segitségével épit. *S ez az ész-müködés az, amely a különböző felekezeteket létrehozza.* Hogy az emberek ezen a téren, miért különbözők, miért oszlanak tipusokra, azt nem tudjuk, csak belenyugodhatunk abba, hogy ennek igy kell lennie. Az elmélettel tágult tartalmi hit is Isten ajándéka, legalább is annyiban, hogy tipushoz való tartozóságunk nem tőlünk függ, azzal mi veleszületünk. De a tipusunknak megfelelő világnézeti alapot mi épitjük értelmünk segitségével, vagy legalább is ennek alapján *választjuk* a legmegfelelőbbet. S épen ezért a vallásos világkép megalkotása teljes szabadságában áll az embernek, ezen a téren semmiféle külső kényszeritésnek helye nincs. Kényszerről csak a logikai és érzelmi, vagyis belső szükségszerüség alapján beszélhetünk.

Ha ezt tisztán látjuk, kérdezhetjük magunkban: mi Dávid Fe-

renc értéke a multban és a jövőben? *Az, hogy kifejlett intellektusának fejlett világképét át meg átjárta a hitnek felülről származó sugallata.* Azt a tiszta, egyszerü világképet, amely az övé volt, forróvá izzitotta és lángoló istenszeretetté változtatta a szentlélek aláhulló tüze, amely neki nagy mértékben adatott. S ezáltal létrejött egy szintézis, *amely párját ritkitja a keresztény történelemben.* Ugyanis a keresztény világban látunk forró lelkeket, ezek azonban avult és elfogadhatatlan világképpel rendelkeznek, amely nem egyszer az evangelium gondolatvilágával ellenkezik. S látunk okos, kimüvelt emberfőket, akik felismerik az evangelium igazi világképét, de teljesen hiányzik belőlük az isteni lélek harmata. A jövő vallásos embere egyik uton sem fog tudni járni. A jövő embere az evangelium után fog nyulni, ahonnan Jézus egyszerü világképe és forró istenszeretete (hite) sugárzik feléje. A jövő a multra mutat, a multban megjelent nagyszerü lélekre, akinek hite abszolut tökéletes volt, világképe pedig ha nem is tökéletes, de egyszerüségével irányt mutató. A jövő vallásos embere számára *ezt az evangeliumi egyszerüséget és hitmelegséget* ujitotta fel összekapcsolva egy személyben Dávid Ferenc. Ez az összekapcsolás, ez a szintézis a modern hivő vágya, amelynek ma még utjában állanak az összes történeti egyházak a maguk zavaros és fejletlen világképével. Másrészt pedig utjában állanak az u. n. „felvilágosodtak“, akik világképük józanságát hideg zuhanyként öntik nyakába az Isten forró szerelmére áhitozó, fölfelé lendülő vallásos lelkeknek.

A modern ember utjában ott áll Jézus és az ő hüséges, egyszerü követője Dávid Ferenc. Nem állitjuk és nem is állithatjuk, hogy a jövőt Dávid Ferenc fogja formálni, mert az emberi történelem sorsa Isten kezében van. De azt sejtjük, azt érezzük, sok-sok bizonyságtételből kiolvashatjuk, hogy a jövőnek prófétája, isteni küldöttje, ki ismét vértanuságban vérzik el, dávid-ferenci tipus lesz. Egy ember, egy hős, aki a modern ember világképe alapján szeret, forrón szeret s vállalja a keresztet, mert másképen szeretni, vagy másképen gondolkodni nem tud és nem is akar.

Dr. Iván László.

A felvilágosodásról.[1]

Arról a szellemtörténeti nagy mozgalomról akarok beszélni, melyet a kulturtörténelem felvilágosodás néven ismer s amely időben több, mint két századot, a XVII. és XVIII-at, térben meg a kárpátoktól keletre eső terület kivételével majdnem egész Európát átfogja. Az eszmék e hullámzása kezdetét vette Angliában és Hollandiában, az áradat nemsokára átcsapott Franciaországba, ahol a legnagyobb és legzajgóbb hullámokat verte fel, onnan némileg csendesedve és szenvedélyességéből veszitve áttört a német határokon s mint késői hullámverés nálunk különösen a társadalmi és politikai közélet reformjára és javítására vonatkozó törekvésként jelentkezik, de csak a XVIII. század végén. Ezt a szellemi áramlatot a különböző világnézetű és pártállású gondolkodók és államférfiak a legellentétesebben ítélik meg: a legnagyobb fokú elismerés mellett nem hiányoznak a gúnyos semmibevevés és lekicsinylés szavai sem. Annyi azonban bizonyos, hogy bármiként is foglaljunk állást e szellemtörténeti mozgalom értékelésében: ez volt az a hatalmas eszmei áramlat, az a szellemi élesztő, mely a XIX. század szellemi mozgalmai számára az útat előkészítette, még pedig előkészítette úgy és azáltal, hogy a teologia addigi egyeduralmát megtörve, a tekintélyhit és tisztelet alapjait megdöntve, az ész abszolut uralmát deklarálta. A XIX. század hatalmas lendülete a szellemi munka minden területén elképzelhetetlen volna anélkül a szellemi pionirmunka nélkül, melyet a felvilágosítás végzett. És akárhogy is ítéljük meg ez eszmei mozgalmat, bizonyos, hogy a XVII. és XVIII. század legkiválóbb elméit, legmélyebb gondolkodóit nemcsak foglalkoztatta, de szellemüket érintette, megtermékenyítette s kifejlődésükre elhatározólag folyt be.

De hát mi is tulajdonképen az a felvilágosodás?

A német *Aufklärung* szó egyaránt jelent *felvilágosítást* és *felvilágosodást* is. A magyar nyelv e tekintetben gazdagabb, mert megkülönbözteti a két fogalmat. A felvilágosítás egy tervszerű munka vagy működés. A felvilágosodás ennek a munkának a gyümölcse

[1] Az Erdélyi Múzeum-Egyesület népszerű előadássorozatában 1930-ban tartott előadás.

vagy eredménye. Elvontan, a történelmi szemponttól elvonatkoztatva felvilágosítás lényegében nem egyéb, mint oktatás vagy közönségesebb szóval: tanítás. A felvilágosítás és tanítás között mégis van egy megkülönböztető jellemvonás és ez az, hogy a tanítás helyes, igaz fogalmakat és képzeteket nyujt ott, ahol ilyenek még nincsenek, a felvilágosítás pedig ott javít és helyesbít, ahol hibás és téves képzetek és nézetek uralkodnak. Ennélfogva a felvilágosítás természetének lényegéhez tartozik, hogy elsősorban tagadó, kritikai, romboló és csak másodsorban építő. Ha most az elvont fogalmi elemzést a felvilágosodás történelmi áramlatára alkalmazzuk, egészen természetesnek fogjuk találni, hogy ez is elsősorban kritikai, romboló volt, amely régi hagyományos nézeteknek és felfogásoknak egész sorozatát döntötte le és tolta félre az ész diadalmas útjából. De nemcsak bírált és rombolt, hanem épített is.

Ha rövid és velős választ akarok kapni arra a kérdésre, hogy mi az a történelmi „felvilágosodás", Kanthoz fordulok. Kant fiatal kora, sőt élete dele beleesik abba a korba, melyben a felvilágosodás hullámai Németországban a legmagasabbra csaptak. Ziegler szerint egyik lábával még a felvilágosodás talaján áll; igaz, hogy a másikkal már messzire elhagyja azt, messzire felemelkedik feléje és túllép rajta. Nos, ez a Kant maga is felvetette magának ezt a kérdést s meg is felelt rá. Azt mondotta: a felvilágosodás az ember kilépése az önmaga okozta kiskorúságból. Tehát jelszava: Sapere aude! Legyen bátorságod, hogy használd saját eszedet. Erre az egyetlen szükségesség: „räsonieren". Azután azt kérdezi: most *felvilágosodott* korban élünk-e? És azt feleli rá: Nem, de a *felvilágosodás* korában élünk s haladunk feléje. Az emberek többsége még nem nagykorú. Még nem képes arra, hogy vallási kérdésekben mások vezetését nélkülözze. De útban vagyunk arra felé s épen ezért nevezi ezt a korszakot »*a felvilágosodás korának vagy Frigyes évszázadának*«. Utóbbinak azért, mert Frigyes (1712–1786) nyujtja azt a szabadságot, melyre a felvilágosodásnak szüksége van, hogy az észt minden téren nyiltan használhassa.

A tudás és szellemi munka nagyon széles területére kiterjedő eszmeáramlatról van szó, melynek csak leglényegesebb mozzanatait is egy előadás keretébe beszorítani majdnem lehetetlen. Azért meg kell elégednünk azzal, hogy néhány vázlatos vonással rámutassunk eredetére, az eszmeáramlat legkiválóbb reprezentánsaira

Francia- és Németországban, azokra a hullámverésekre, melyeket nálunk a mozgalom keltett s végül megpróbáljuk annak kulturtörténeti jelentőségét megállapitani.

Ha ennek a szellemtörténeti áramlatnak eredetét keressük, vissza kell mennünk a XVII. sz. legelejére Baconhoz és Descarteshoz. Ezek azáltal lesznek az új szellem vezetői, hogy teljes tudatossággal és módszeresen filozófiájuk elvévé teszik *a multtal való szakítást, a hagyományoktól való elszakadást és a tudománynak teljesen önálló újraalapítását.* Bacon első ízben üzen hadat a hagyománynak, a teologiának, az Aristoteles-féle szillogisztikus gondolkodásnak, amely a középkor terméketlen scholasticismusához vezetett. Ő az, aki az indukciót az addigi dedukció egyeduralmával szemben győzelemre segíti s új útat nyit a szellem munkájának minden terén. Roppant nagy felszabadító munka volt ez a tudatos állásfoglalás, melyhez egy új világ, új szellemiség korszaka fűződik. Descartes állásfoglalása a történelem ellen abban nyer praegnans kifejezést, hogy kimondja: történelmi alapon termett törvények és berendezések sohasem lehetnek olyan tökéletesek, mint olyan törvénykönyvek, melyeket egy bölcs törvényhozó állít fel. Ez a „sajátosan egyoldalú tétel" lesz bölcsője és jelszava annak a *negativ, kritikai, történelemellenes és racionalisztikus* gondolatáramlatnak, amely a felvilágosodás egyik legjellemzőbb vonása, s amelynek követelménye: hogy tisztán racionális alapon épüljön fel a társadalom és tudomány. A XVII. és XVIII. századnak csaknem minden szellemi munkája ebből az alaptendenciából ered. A jog- és államtudományban ez a gondolatrendszer a *természetjog* formájába öltözik. Ebből az alapvető gondolatból erednek azok a tervek és elgondolások, melyek egy *eszményi állam*-nak sokszor utopisztikus létesítésére vonatkoznak; ebből erednek azok a tervezgetések, melyek csupán és kizárólag az ész követelményei szerint szeretnék a társadalmat felépíteni. Ebből ered Rousseau contrat socialjának elgondolása. A kritika és rombolás után az építésnek és a tervezgetéseknek ez a szelleme, amely *az emberi szellem erejében való hiten és a tökéletesebb jövő reményén alapszik*, a másik jellemző vonása e szellemi-áramlatnak.

De ennek az irányzatnak *legfontosabb és leghevesebb harca és ütközése a teologiával volt.* Az áramlatnak ezen a téren az u. n. »*természetes vallás*« megfogalmazása lett az eredménye.

A teologiában a régi alap a kinyilatkoztatás volt, a lumen revelatum. Most a jelszó ez: a lumen revelatum helyébe jöjjön az emberi észből a lumen naturale, a természetes világosság. Mert hiszen: most már nem az isteni kinyilatkoztatás minden ismeret és tudás forrása, hanem az emberi ész. Ennek a „természetes" vallásnak három fontos eszméje, amelyek soha, semmi munkából nem hiányoznak, *az isten, a halhatatlanság és a halál utáni megjutalmazás.* Az irány és törekvés célja az, hogy a kinyilatkoztatott vallások mellett vagy azokon felül olyan világnézetre jussanak, amely általános emberi s a vallások közti egyenetlenségeknek véget vessenek. Ne feledjük, hogy ez az a kor, mikor a vallásüldözések miatt indult 30 éves háború viharai és pusztításai végig szántottak a lelkeken.

Ez a teologiai áramlat Angliából indul ki, az ú. n. *szabad gondolkodók* vagy *deisták* táborából. A szabad gondolkodók névvel azt az álláspontjukat kivánták kifejezésre juttatni, hogy szakítottak a hagyománnyal és nem ismernek el tekintélyt. A „deista" pedig olyant jelentett, aki hiszi és vallja a következtetett és bizonyított, de nem kinyilatkoztatott istent. Tehát ellentétben állanak a kereszténységgel, a kinyilatkoztatás vallóival szemben.

A deizmus gondolatrendszerének kifejlődése s e fejlődés történelmi részletei nem tartoznak ez előadás keretébe. Legyen elég ez alkalommal csak annyit említeni, hogy vannak olyan higgadtabb és mérsékeltebb gondolkodásúak, akik arra törekednek, hogy a kinyilatkoztatott vallás tételeit valahogyan megbékítsék és összhangzásba hozzák a természetes vallás tételeivel, jobban mondva: hogy a keresztény vallást észvallássá emeljék és nemesítsék (John Toland). De vannak olyan szélsőséges gondolkodásúak is, akik semmi engedményt nem tesznek s mindent elvetnek a keresztény vallás rendszeréből, ami meg nem állhat az ész ítélő foruma előtt. Mert — amint mondják — aki az észről lemond, az az állat alá sülyed. A tekintély? Az ész ellensége. Maga az isten is az ész törvényéhez van kötve. Ezek a vallásos gondolkozók azonban az isten eszméjét nem bántják s létét hol a tudat tényeivel, hol az isteni célgondolat teleologiájával, hol az erkölcsi világrend tényeivel magyarázzák és igazolják. De már *Tindal*, aki az áramlat legszélsőbb balszárnyához tartozik, a legélesebben szembehelyezkedik az isteni terv gondolatával s merészen veti fel a kérdést: Isteni tervet elismerni a világban?

Aki 4000 esztendőn át a teremtéstől a kinyilatkoztatásig az emberiség nagy tömegét sötétségben, romlásban és tévedésben hagyta?

Sokkal élesebben és szenvedélyesebben nyilvánult ez a szellemi áramlat Franciaországban. Voltaire a XVIII. század első harmadában (1726 – 1729) három évig Angliában élt. Szomjas lélekkel szívott magába minden eszmét, amit ez ország szabadabb mozgású és lélekzetű közélete kitermelt. És visszamenvén hazájába, ott olyan országot talált, amely egy autokrata király abszolutizmusa és egy lelke mélyéig romlott papság türelmetlen szelleme és ledér életfolytatása alatt nyögött. Szinte lehetetlen elég sötét színekkel festeni az itteni állapotokat. Egy fényűző, de erkölcsileg romlott udvar feslettsége és korlátlan autokratizmusa, rabszolgai engedelmesség; uralkodni vágyó, de képmutató, velejéig romlott papság, amely feltétlen tiszteletet és hódolatot követelt, egy erkölcstelenség fertőjébe sülyedt egyház, olyan állami közigazgatás, olyan jogi és társadalmi állapot, olyan pénzügyi gazdálkodás, amely minden helyes gondolkodású ember erkölcsi érzését mélyen sértette.

És Voltaire egyszerre belecseppen Anglia puritánnak mondható életéből ebbe a feneketlen erkölcsi fertőbe. Csoda-e, ha ellensége lett az egyháznak? Az ő hirhedt: écrasez l'infame! Zúzd össze a becstelent! jelszava azonban nemcsak a pápai, hanem minden egyházra vonatkozik és minden vallásos fanatizmusra, amely türelmetlenséggel van összekötve. Voltaire nem atheista. Annyira nem, hogy tőle származik az a híres mondás: Ha isten nem volna, fel kellene találni! Sőt isten létét kozmologiai érvvel bizonyítja: Nincs mozgás magától, tehát egy első mozgatóra kell visszamenni. Felhasználja a teleologiai érvet is: A világegyetem rendje és a dolgok célszerűsége egy teremtőre, még pedig egy intelligens, eszes teremtőre enged következtetni. Aztán az igazság és lelkiismeret erkölcsi érvét is felsorakoztatja: Az igazságból jótékony, áldásos következmények folynak az életre. Ami igaz, az jó. És viszont: ami jó, az igaz. A halhatatlanság hite jó a közre, tehát igaz is. La Mettrie atheista materiálizmusát, mely szerint a halhatatlanság értelmetlen hipotezis, az istenben való hit chimaera, bolondságnak tartja. Voltaire fékezhetetlen és ízzó gyülölettel van a kereszténység ellen, mert különböző dogmái ellenmondanak egymással és a türelmetlenség szellemét ápolják, de nem szkeptikus, nem atheista. Ámbár hangsúlyoznunk kell, hogy a következetesség soha nem volt erénye. Voltaire következetlen és

ingadozó magatartása nemcsak rá, hanem a kor egész hangulatára jellemző. Benne, az egész romboló irány szellemi vezérében, egyesülnek és tükröződnek a különböző irányok. D'Alemberthez áradozó szavakat ír arról, hogy végre itt van az ész kora, amikor minden előítélet eltűnik. Tehát optimista. Később már, különösen a lissaboni földrengés után, mikor 1755-ben a város kétharmad része elpusztult s több mint 30000 ember vesztette életét, maró gúnnyal szól a Leibniz „legjobb világáról" s azt mondja, hogy nem a gondviselés, hanem a vak véletlen — amint gúnyosan mondja: „La Majesté le Hasard" — határozza meg a népek és világ sorsát. Róla jegyezték meg, hogy nála a történelem „egy rosszul tervezett színdarab, félig tragédia, félig bohózat." Fegyvere mindig a gúny és az irónia s teljesen képtelen arra, hogy vallási kérdésekkel szemben igazságos legyen; sőt arra sem képes, hogy komolyan tárgyalja. Most az isten létének védelmezője s teleologiai természetű renddel támogatja, majd éles gúnnyal szól minden olyan törekvésről, mely a történelemben valamely magasabb, immanens eszességet akar kimutatni. Lelkének két ellentétes rétege nyilvánul e következetlenségekben: egyik *az öntetszelgő hit a felvilágosodás előnyeiben*; másik az ő *démoni öröme abban, hogy hagyományos eszményeket és illuziókat szétromboljon.*

Nincs a francia kulturtörténelemben — talán Rousseaut kivéve — senki más, aki nagyobb és elemibb erővel jelentkező hatást tett volna korának s nemcsak népének, hanem az egész mívelt Európának gondolkodására, mint ő. Valóságos elragadtatással és sóvárogva olvasták műveit mindenütt, ahová eljutottak. Eszméi, mint egy hatalmas áradat, öntötték el a lelkeket s elemi erővel ragadták meg ujságukkal és minden hagyománytól és kötöttségtől szabad szellemükkel. Ezt az áradatot erősíti e kornak egy másik, nem kevésbé hatásos írója: Rousseau. Ő sem atheista, ő is harcol kora atheista materiálizmusa ellen, ő is küzd a kinyilatkoztatott vallással, melyet a szív vallásával akar helyettesíteni. És harcol kora romlott civilizációjával, amelytől való szabadulást és a természethez való visszatérést hirdeti, ahol ártatlanság és szabadság, boldogság és béke uralkodik. A francia forradalom nagyszerű deklarációja *minden ember egyenlőségéről* onnan ered, abból a munkájából, a *társadalmi szerződés*-ből (contrat social), amellyel megfogta a lelkeket s a legnagyobb hatást gyakorolta a forradalom lefolyására.

A kor e két szellemi vezére mellé csatlakozik az *enciklopédisták köre*. Csodálatos emléke az akkori francia szellemnek s művük: az *enciklopédia* büszkesége az akkori Franciaországnak. Pompás, könnyen érthető formában fejezi ki eszméit. Tagadja az akarat szabadságát, tagadja a szellem valóságát és az isten létét. Diderot korábbi irataiban még deista, később már az a hite, hogy a mindenség az isten. A tekintélyben való hitet „nevetséges babonának" tartja. A halhatatlanság? Nem egyéb, mint az élet a jövő nemzedékek emlékezetében. A materiálizmus legszélsőbb és legsivárabb álláspontján áll La Mettrie. Szerinte a szellem csak téves hit, a legfőbb cél a fizikai élvezet. Amit ő rapszodikusan és gúnyos fintorral csak odavet, azt rendszerbe önti e kor materiálista világnézetének reprezentáns irata: a *Systéme de la Nature*.

A francia írók gúnyos és szatirikus, de mindig formás, szellemes és ötletes előadásában ez a szellemi mozgalom olyan erőre kapott, hogy nemsokára hatalmas befolyást gyakorolt a társadalmi és szociális viszonyokra. Fejedelmek és államférfiak kísérelték meg, hogy a felvilágosodás eszméit az állami életben megvalósítsák. És végül ezek az eszmék a nagy forradalom megrázó eseményeihez vezettek. „Nagyon ritkán történt meg a világtörténelemben, hogy az irodalom oly közvetlenül és mélyrehatóan befolyásolta és átalakította volna a a szociális és politikai életet."

Körülbelül azokban az években, mikor Voltaire Angliában a deismus eszméivel telítette lelkét, fenyítette meg hadi-törvényszékkel I. Frigyes Vilmos porosz király renitenskedő fiát, a későbbi II. Frigyest, a Nagyot, az Egyetlent (der Einzige). Egy veszedelmekkel dacoló és atyai tekintéllyel és intelmekkel szembeszálló és lázadozó ifjúság után 1740-ben 28 éves korában trónra jut. Első teendője, hogy eltörli a kínpadot, feloszlatja a potsdami óriásgárdát és visszahívja Wolffot, a felvilágosodás filozófusát, akit atyja elűzött Halleből. Vallási és politikai kérdésekben tiszta, világos álláspontra törekszik. Merészen és bátran elvet minden előítéletet: nézeteit a természetes jogra és észre alapítja. Deista volt, mint Voltaire és Wolff, azaz észokok alapján meg volt győződve egy végső ok létéről: a személyes isten létét megdönthetetlen bizonyosságnak tartotta. De tagadta a lélek halhatatlanságát s az erényt önmagáért, nem a jutalom reményében gyakorolta. Vele trónra jut a felvilágosodás szelleme s benne hatalmas támogatást talál ez a szellemiség. Minő új

szellem volt a francia udvar romlott légkörével és autokratizmusával szemben Nagy Frigyes kormányzati alapelvében: „A fejedelem nem korlátlan úr, hanem első szolgája népének." S az isten kegyelméből való királyság eszméjével szemben az a felfogása, hogy az uralkodói hatalom a néptől ered. Szilárdan kitartott elhatározása mellett, hogy a *gondolkodás és lelkiismeret szabadságát* megalapítja és megvédi. Igy történt, hogy német földön Poroszország lett a felvilágosodás főhelye s a kritikai filozófia bölcsője. Ezért nevezi Kant a a XVIII. századot „Frigyes évszázadának."

A német felvilágosodás egész könyvtárt kitevő irodalmából csupán a két legnagyobb hatású vezért, Lessinget és Kantot emelem ki, Leibnizot, Wolffot, Reimarust, Basedowot, Garvet, Mendelssohnt, Eberhardot csak megemlítem. Lessing Reimarusnak egyik kézirati művét ennek halála után kiadta. A „wolfenbütteli névtelen" ez írása a legélesebb támadásokat tartalmazta a kereszténység ellen, bírálta az ész számüzését a templomi szószékről, tagadta a kinyilatkoztatást, a Jézus feltámadásáról szóló elbeszélés valóságát s mi tűrés-tagadás, nagyon tiszteletlen hangon beszélt Jézusról és tanítványairól s céljaikról.

Habár az egész egyházi élet és a vallástudomány már szabadelvű irányban haladt, mégis az egész teologiai világ felzúdult. Ernesti már megnyitotta a bibliai kritika útját. Semler már szétválasztotta a szentírásban az eredeti iratokat a későbbi compilatioktól s az új testamentumi iratokat egyszerű irodalomtörténeti emlékeknek nyilvánította, melyeknek keletkezését, céljait épen úgy kutatta, mint a világi irodalom bármely termékét. Az út tehát meg volt törve s mégis, mikor a wolfenbütteli névtelen a keresztény vallás megalapítójának csupán világi szándékokat tulajdonított, felzúdult az egész világ. Nemcsak az orthodoxok, hanem a liberálisok is. Amazok nevében Goeze, ezekében Semler lépett fel.

Mindenki Lessinget tette felelössé. És ő állotta a harcot. Tudta, hogy minő harcot idézett fel. Ragyogó stilusának és éles dialektikájának minden eszközét felhasználta. Nem a fantáziára, hanem az értelemre akart hatni. De nem támad, hanem védekezik. Szemére hányták, hogy miért adta ki a töredékeket. És erre olyan feleletet ad, mely a protestantizmusnak ma is lényege, lelke: „Bosszúság ide, bosszúság oda! *Szabad kutatás a protestantizmus igazi joga.* Luther szelleme azt kívánja, hogy senkit sem szabad akádályoznunk

az igazságnak saját tetszése szerinti megismerésében; mert a kereszténység utolsó célja: nem a mi üdvösségünk, *bárhonnan jön is;* hanem a mi üdvösségünk *a felvilágosodás által.* És nem a betű a lélek és nem a biblia a vallás. Következőleg támadások a biblia ellen nem szükségképen támadások a vallás ellen."

Lessing azonban lényegben nem volt egy véleményen a wolfenbütteli „névtelennel." Ő csak a fennálló keresztény egyházakat akarta megkülönböztetni az isteni emberbarátnak, Jézusnak vallásától, melynek lényegét az ő szelid tanítványa így foglalta össze: gyermekeim, szeressétek egymást. Ő a különböző szükségleteket és szokásokat, az erkölcstant és vallásokat a különböző klimákból vezeti le s így a vallásban egy szükségszerű, de tisztán emberi fejlődés produktumát látja. És minden vallás lényegét erkölcsi hatásában keresi. Új evangeliumot remélt, mely az erényt nem a jövő élet üdvösségéért, hanem önmagáért fogja ajánlani. És az erény legnemesebb virága a szeretet, amely az embereket a népek, államok és vallások véges korlátai között összeköti.

Lessingnek nem adatott meg, hogy a vallásról szóló minden gondolatát leírja. A braunschweigi cenzurát nem Frigyes szabadelvűsége vezette. El kellett némulnia, fegyvereit le kellett tennie. „Soha nemesebb célokért fegyvert még nem fogtak; mert nem az egyik véleménynek a másik fölötti győzelméért folyt a harc, hanem a vallási türelem győzelméért a türelmetlenség felett."

Kant első kritikája abban az évben jelent meg, amikor Lessing meghalt. (1781.) Első pillanatra szinte paradoxonnak látszik az a merész állítás, hogy a *tiszta ész kritikája* a németekre nézve azt jelenti, amit a franciákra nézve a nagy forradalom: *teljes fordulatot a gondolatok világában.* Kant épen úgy védelmezi az istent, szabadságot és halhatatlanságot, mint a felvilágosodás s a gyakorlati érdeket velük együtt az előtérbe helyezi. De másfelől már messze túllépett rajtuk s feléjük emelkedett, mikor a felvilágosodás metafizikájának látszatbizonyítékait szétmorzsolta. S mikor a filozófusok tábora a nagy szétmorzsoló mellé állott és hívéül szegődött, már elhagyták, úgy hogy észre sem vették, a felvilágosodás filozófiai sekélyes talaját. Már más szellemiség csirái kezdettek mutatkozni. Ez különösen kitűnik abból a pamfletből, melyet Fichte Nicolairól, Lessing és Mendelssohn kebelbarátjáról írt, s melyben őt a „középszerűség gondolatrendszere atyjának" nevezi. A Lessing utáni kor őt a

felületesség és szellemtelenség tipikus képviselőjének tekintette s azok a csapások, melyek neki voltak szánva, magát a felvilágosodást is érték. De dacára ennek, a felvilágosodás szelleme nem halt ki az utolsó racionálista halálával, hanem tovább tart a XIX. század 20–30-as éveiben is, mikor az újra erősödő protestans orthodoxia és pietizmus hevesen küzd a felvilágosodás és a racionalizmus ellen, mintha még ma is élő hatalom volna. Heine Nicolai kulturtörténeti jelentőségét akarván megállapítani, azt mondja: „igaza volt s mégis csak nevetségessé tette magát." Valóban, még ma is csak nevetni tudunk ama kor tudálékos és copfos filiszterszelleme és mindenbe betolakodó moralizálása felett.

Nagy változást hozott a felvilágosodás eszmei tartalma a nevelés-tudományba. Ez a változás különösen három irányban tűnik fel.

Először *a cél kitűzésénél.* A középkorban a cél: az alázatosság. A humanizmusnál: a sapiens et eloquens pietas. A felvilágosodás korában előtérbe jut az állam. Nem az égnek, nem a jövő életnek, hanem ennek a földi életnek számára kell nevelni. Eddig a hívő nevelése volt a cél, most az engedelmes alattvalóé. A figyelem szükségképen irányúl az egyénre. Az individuális nevelés e szempontja természetesen következik a felvilágosodás felfogásából, melynek célja az előítéletek számüzése és a fajok felvilágosítása. Legjobban kitűnik ez Rousseaunál.

Másodszor abban, hogy a nevelés most már kezd kiterjedni a *női nemre* is. A természetjog egyenlőségi törekvései jelentkeznek itt. Comeniusnál olvassuk: „nincs elégséges ok arra, hogy a gyöngébb nemet a bölcseség tanulásától teljesen elzárjuk." A francia forradalom nevelési terve, melyet Condorcet 1792-ben terjesztett be, a leányok teljes egyenlőjogúsága alapján áll.

A felvilágosodás eszméi érvényesülnek a *módszernél.* Ratke azt mondja: „Mindent kényszer nélkül!" Locke meg arra int: „a gyermekeknek semmit se „adjunk fel", ha azt kívánjuk, hogy szívesen tegyék." A filantropisták már intézetük nevével azt akarták kifejezni, hogy az ifjúságot boldoggá akarják tenni. Rousseaunál a a gyermek személyisége érinthetetlen. Emiljét méltán nevezték az emberi jogok 1789-i deklarálása előjátékának. A személyiség e megbecsüléséből foly a büntetés módjának teljes átalakítása, a jutalmazás gyakori alkalmazása, a tanítás játékká változtatása. Ez elv

a lehető legszembeszökőbben eltér a hagyománytól. Luthernél még azt olvassuk, hogy napjában 15-ször is végig pálcázták őket. A filantropisták meg mézes kaláccsal csalogatják a gyermekeket a betűvetés mesterségéhez.

Végül érvényesül a felvilágosodás szelleme *a tanulmányok rendjének* változásában. Locke felveszi a tanulmányok körébe az egészség ápolására a lovaglást és vívást. La Chalotais azért veti el a kolostori nevelést, mert hiányzik belőle a testgyakorlás és az egészség ápolása. Rousseau Emiljét mindenféle mezei és gazdasági munkával megismerteti. Új, addig sohasem létezett technikai és ipari iskolák felállítását kívánják. Új tantárgyul kívánják az *anyanyelv* tanítását. Ratke követeli: „mindent először az anyanyelven.“ Comenius, Locke a szomszéd népek nyelvének tanítását sürgetik. Comenius a történelmet és földrajzot már a népiskolába beviszi. A rajz, amely a XVI. és XVII. században teljesen hiányzott, a XVIII. században bekerül a tanulmányok sorába. Aztán bekerül egy még ma sem kellően méltatott módszeres elv: a *szemlélet és az öntevékenység* elve. Comenius azzal vádolja az iskolát, hogy a „mások szemével nézni, a mások eszével gondolkodni“ tanít. La Chalotais mondja: dolgokat szavak helyett. Emil 12 éves koráig nem kap könyvet a kezébe, azután is 15 éves koráig csak Robinsont.

És most nézzük meg, milyen hatással volt nálunk a felvilágosodás eszmeáramlata?

Concha Győző, aki a 90-es évek reformeszméit nagy olvasottság alapján tárgyalja, azt mondja, hogy „Mária Terézia kormányának szelleme magasabban szárnyalt, mint a nemzet uralkodó rendeié, de az európai közszellemmel összevetve elmaradt. A nagy európai áramlatba csak Józseffel jutott bele.“ Már Terézia két kedves embere, Martini és Sonnenfels a bécsi egyetemen „a királyság hivatalos teoretikusai.“ Munkáik hivatalosan elő vannak írva. De európai álláspontról nézve tanaik a királyné uralkodása végén már elavultak. A királyné fél a szabad gondolkodástól. Voltairet, Rousseaut, Mendelssohn Phaedonját kitiltja, Montesquieu munkáinak Van Smieten alig-alig tud útat nyitni. A szellemi élet ama hatalmas lüktetését, mely Németországot újra teremti, csak kicsi adagokban bocsátja be országaiba, mint Concha mondja: „felhígitva“. A nemzetet Concha „a szűkkeblű önzés“ vádjával illeti, mert a nemesség nem akar a haladó eszmék szavára hallgatni, önzően védi jogait, melyeket a

rendi alkotmány biztosít számára s „elalussza a nagy fordulatot, a legnagyobbak egyikét, melyen az emberi szellem valaha keresztül ment.“

Mégis igaz, hogy a nemzet politikai újjászületésére a talajt ő készítette elé. Az irodalmi újjászületésnek — habár akaratlanul — ő volt az okozója: a magyar testőrség, a királyné egyik legsajátosabb alkotása, az újabb magyar irodalom megteremtője lett.

József csodálója volt Nagy Frigyesnek; de hiányzott benne ennek államférfiúi nagysága: a tényleges iránti tiszta érzék, a pozitiv élet erejének kellő mértéke. Vetni akart szántás nélkül, mint Széchenyi mondta. Rendszere romba dőlt, de új szellemet teremtett a népekben, amely nyugaton nem volt ugyan új, de nálunk ő vitte be a nemzet öntudatába. A nemzetet politikájának új eszméivel, erőltetett németesítő szándékával felrázta álmából s a szellemi életnek olyan hatalmas lökést adott, amely egyengette a rendiségből való kibontakozás, a politikai szabadelvűség útját s tért engedett a felvilágosodás szellemének. Amit Sonnenfels az egyetemi kathedrán hirdetett, hogy a kormánynak kötelessége a nép felvilágosítását minden eszközzel előmozdítani, Mária Terézia nem engedte meg; de József most maga veszi kezébe az ügyet s megszünteti a cenzurát. Megindul tehát nálunk is a megvilágosodás folyamata. Fraknói Vilmos 300-ra teszi azoknak a röpiratoknak, brosuráknak számát, melyek a XVIII. század 90-es éveiben a nyugatról jövő felvilágosodás hatása alatt megjelentek. Ez a pamflet-irodalom elárasztja az egész szellemi életet s behatol a főúrtól le a falusi papságig minden gondolkodó ember olvasmányába. Décsy Sámuel mondja *Pannoniai Féniksz*-ében, — melynek már a címe is jelzi a nagy felébredést: „Aki a gondolkodásban való szabadságot meg akarja az emberben fojtani, nincsen annál a világon nagyobb tyrannus.“ A maradi gondolkodásúak fölrezzennek az új szellem megjelenésére. Ennek a fölrezzenésnek ad hangot Szaicz Leó *Igaz magyar*-jában: „az egész világ tele vagyon Aufkläristákkal, a mai világ egyik főbálványa: a szabad gondolkodás.“

Hogy nyilvánult nálunk ez a „szabad gondolkodás“?

Mindenek előtt a katholikus egyház ellen irányul. József erélyes fellépése a pápai egyház ellen megtermette gyümölcsét. A támadás hangja sokszor durva és pórias (Latzkovits) úgy, hogy Alexovics az irat szerzőjét kötélhalálra, nyelve kivágására, tetemei elégetésére

ítélné. Vannak aztán olyan vallásos írók, akik a vallást „az értelem erejével“ meg akarják tisztítani és a pozitiv vallások felett egy magasabb szellemű, emelkedettebb észvallást alapítani, mert „azt a nevelés, a klima és a temperamentum, ha nem egészben szülte is, legalább nagyon megzavarta.“ Vannak megint olyanok, akik „a köznép megvilágosodásáról, annak hatásairól és hasznairól“ elmélkednek. Másoknál *a világpolgárság, az elvont ember nemzeti jelleg nélkül* lesz a legmagasabb eszmény, melyre törekedni kell. A josefinizmus eszmekörében az „emberbarát“, „az emberi nemzet szeretője“ magasabb fogalmak, mint a hazafi, a patriota. Egyáltalában azt mondhatjuk, hogy az az áramlat, amely a felvilágosodás hatása alatt nálunk keletkezett, magán a politikai szabadságon és a társadalmi rend tényleges demokratizálásán kívül magában foglalja a század összes reform-eszméit. Az egyenlőség, az ember veleszületett természetes jogai, a középkor folyamán kialakúlt kiváltságok és előjogok megszüntetése, a közteherviselés, a gondolkodás és írás szabadsága, a lelkiismeret és hitszabadság, „a milliók szolgálatára rendelt fejedelem“, amint ez elvet Nagy Frigyes uralkodása vezető gondolatává tette, a közpénzek felelős kezelése — mindez lényeges része annak a gondolatrendszernek, melyet nálunk a felvilágosodás termelt.

De a magyar felvilágosodásnak van egy olyan jellemző vonása, amelyet nem találunk sem francia, sem német földön. És ez az, hogy *nálunk a felvilágosodás határozottan nemzeti is.* A nemzeti gondolatnak ezt a térfoglalását megmagyarázza József németesítő törekvése. Nálunk azzal a sajátságos jelenséggel találkozunk, hogy a felvilágosodást, a József reformeszméit ellenző tábor lesz a nemzeti gondolat felkeltője, erősítője és ápolója. Ez a tábor a hagyomány és történelmi fejlődés nevében küzd József reformeszméi ellen, küzd németesítő szándékával s mikor uralkodása végén rendeleteit — a türelmi rendelet kivételével — visszavonja: egyszerre nagy erővel lendül fel a nemzeti eszme. Ellenállhatatlan érveléssel kívánják, sürgetik és követelik a nemzeti nyelvnek nemcsak a tanítását, hanem az anyanyelven való tanítást is. S azok, akik József alatt a latin érdekeit védték a némettel szemben, most abba a sajátságosan furcsa helyzetbe kerülnek, hogy a nemzeti gondolat harcosaival, a magyar nyelv védőivel jutnak ellentétbe.

Különben természetes volt, hogy a felvilágosodást a saját

maga dialektikája hajtja a nemzeti eszme szolgálatába. Maga a nép nagy tömege nem értette sem a latin, sem a német szót. Pedig a felvilágosodás hívei kimondották már — II. Frigyes és Sonnenfels nyomán — : a kormányoknak gondoskodniok kell, hogy a felvilágosodás a nép legszélesebb rétegeibe is elterjedjen. A műveltség e terjesztésének nem lehetett más eszköze, mint az anyanyelv. Így történik, hogy a nemzeti gondolat egyszerre cél is, eszköz is. És szükségkép demokratikussá válik, mert a sötétség csak ezen a nyelven oszlatható el, enélkül a felvilágosodás nem válhatik általánossá. A felvilágosodásnak tehát természetében és lényegében van, hogy hevüljön a nemzeti nyelvért, habár csak mint eszközért is. De a felvilágosodás mozgalmában hasonlóképen jogaihoz jut a demokrácia gondolata is. A magyar társadalmi életnek az a szorosan rendi tagozata, amely az évszázadok folyamán kifejlődött, csak úgy volt lehetséges, hogy a főrendi osztály német vagy francia nyelven társalgott, az intellektüel latinul hivatalnokoskodott s az anyanyelv kiszorult az előszobákba és az istállókba, amint Széchenyi keserű iróniával mondja. Most mikor az anyanyelv jogait mind sűrübben és mind hangosabban követelik, adva volt a lehetősége annak, hogy az alkotmány sáncai közül kizárt nép is a demokratikus elv erejénél fogva jogaihoz jusson. Igaz, hogy e jog kifejlődésére még épen egy félszázadra volt szükség, amikor a 48-i törvényhozás szabadelvűsége az elvet törvénykönyvbe iktatja. De rá kell mutatnunk arra, hogy annak a nagyszerű politikai fejlődésnek, melyre a koronát a 48-i törvényhozás teszi fel, gyökerei a XVIII. századvégi felvilágosodás gondolatrendszerébe vezetnek vissza. Iskolai tanulmányaink alapján eddig ahoz voltunk szokva, hogy a XIX. század reform korszakát a 20—30-as évektől számítottuk. Ezt a felfogást helyesbítenünk kell. A 20-as évek országgyűlési reformmunkálataiban nincs egyetlen egy gondolat sem, amelyet a XVIII. század 90-es évei II. József halála után Lipót szabadelvű uralkodása idején fel ne vetettek s már ismételten és behatóan meg ne vitattak volna. Az 1825. évi országgyűlés bizottságai egyenesen az 1791/3. évi országgyűlési bizottságok munkálatait veszik alapul s ezek alapján készítik javaslataikat. Sőt ahol nem ezt teszik, ott is e munkálatok hatása alatt állanak.

Hogy az a három évtized az 1825 évi országgyűlés megnyilásáig a már felretett és megvitatott eszmék fejlődése szempontjából

teljes eredmény nélkül mult el, annak oka Ferenc patriárchális abszolutizmusa, amely félt minden reformgondolattól s eleve visszautasított és megakadályozott mindent, ami a létező állapotok megváltoztatását célozta. Martinovics és társainak tragikus sorsa elég beszédes bizonyíték erre. De Ferenc reakciós uralkodása, bármilyen elnyomó volt is, nem volt elég erős arra, hogy az eszméket, a felvilágosodás gondolatait végleg elfojthatta volna. Ideiglenesen érvényesülésüket megakadályozta; de ezek a szellemi légkör tisztultával csak annál nagyobb erővel törtek elő s kívántak életet. És az 1825. évvel kezdődő reformkorszak munkáját ott kezdi el, ahol 30 évvel azelőtt a felvilágosodás a reakció nyomása alatt abbahagyta. Ez a 30 esztendő a szellemtörténet évkönyveiből kiesett ugyan, de fényesen igazolja, hogy az eszmék halhatatlanok s olyan erők, amelyeket külső hatalom le nem bírhat. Eszmékkel csak eszmék bírkózhatnak a győzelem kilátásával.

Hátra van még, hogy egészen röviden véleményt formáljunk magunknak ennek a szellemtörténeti mozgalomnak értékéről. Ezt az áramlatot nagyon különbözően, sőt gyakran merőben ellentétesen itélik meg. Némelyek egyenesen korszakalkotó, mások üres, vizenyős, felületes, csak rombolni tudó szellemtörténeti áramlatnak mondják. A megítélés értékelésénél meg kell különböztetnünk a kortársak állásfoglalását azokétól, akik ez eszmei mozgalom hatását a szellemtörténeti kutatás álláspontjáról igyekeznek értékelni.

A kortársak megítélését a legtöbbször az határozza meg, hogy ők maguk egyénileg milyen viszonyba kerülnek az áramlattal és milyen világnézeten keresztül figyelik az áramlat jelenségeit. Döntően befolyásolja a megítélést az is, hogy az Aufkläristák sokszor durván, gyorsan és kiméletlen cinizmussal beszélnek mindazon dolgokról, melyeket addig szenteknek, érinthetetleneknek tartott a hagyomány és a közfelfogás. Az ilyen beszéd botránkozást kelt. Ez az oka, hogy Voltairet nagyon sokan bámulják és magasztalják, de épen annyian utálják és undorodnak tőle. Viharos, türelmetlen követelése az újnak magasztalást szerez számára. Az egyház, az uralkodó tekintélyek és eszmények, a világnézet, állam és társadalom ellen intézett roham meg sokak utálását váltja ki. A németek Wolffot, a felvilágosodás Leibnizi elveken nyugvó filozófiájának rendszerezőjét, aki a maga korában tekintély volt és iskolát alapított, szakfilozófusnak még elfogadni sem hajlandók, akinek így nincs helye

a filozófia történetében. Fichte Nikolai-t a középszerűség atyjának nevezte, Heine ugyancsak ő róla mondotta, hogy mindenben igaza volt s mégis csak nevetségessé tette magát. Mendelssohn Morgenstunde-járól, mely a halhatatlanság kérdését tette elmélkedése tárgyává, kicsinylően megállapították, hogy már akkor elévült és meghaladott álláspONTON állott, amikor megjelent.

De vannak a szellemtörténetnek olyan kutatói, akik nagy, feledhetetlen és elévülhetetlen érdemeket tulajdonítanak e mozgalomnak. Schwegler ez emberek „halhatatlan és megmérhetetlen“ érdemeiről beszél, akik útját egyengették annak, hogy a középkor légkörében élő világot egy új szellemiséget hordozó kor váltsa fel s az ész autonom jogaihoz jusson s ha igaz is, hogy Wolffot a filozófia történetében nem illeti hely, annál nagyobb és előkelőbb hely illeti a kulturtörténelemben. Ziegler a XIX. század szellemi és szociális áramlatait vizsgálva, azt mondja, hogy ez a század egy gazdag örökséget vett át a XVIII. századtól s nem mondható, hogy ezt a gazdag örökséget teljesen megőrizte s a végrendeletét végrehajtotta volna. Barth megállapítja, hogy a felvilágosodás „egy következetesen és sokoldalúan kiképzett gondolatrendszert“ hagyott hátra, melynek megvalósítása a XIX századra várt s hozzátehetjük: még ma is — vár. Grotenfeld a XVIII. század francia irodalmának nagyságát teljességgel a felvilágosodás hatalmas ellenzéki mozgalmában látja s ítéletét e szellemi mozgalom értékéről abban foglalja össze, hogy a haladás gondolatát erősítette és terjesztette, a jövő iránti reményeket hatalmasan növelte. A szellemtörténet magyar kutatói közül csupán az egyetlen Conchára útalunk, aki azt mondja, hogy a felvilágosodás „egy nagy fordulat, a legnagyobbak egyike, melyen az emberi szellem valaha keresztül ment, a filozófia újjászületése (Kant), a közgazdasági tudomány keletkezése s amit legelőször kell vala említenem, megszületése annak a tannak, mely az embert, nem tekintve születést, vagyont, vallást és nemzetiséget nemcsak isten előtt, hanem e világon is, mint öncélt állítja oda s egyenlő jogokkal ruházza fel, egyenlő méltóságot követel neki.“ A XVIII. század e felvilágosodási mozgalma nélkül, melynek államtudományi és politikai gondolattartalma a nagy forradalomban az emberi jogok deklarálásában nyert kifejezést, nem fejlődhetett volna ki a XIX. század gazdag eszmei tartalma, mely a szellemi élet minden terén olyan hatalmas fejlődést nyitott meg. A felvilágosodás

egy forrás jelenség a szellemtörténetben, amely, mint minden forrás, sok salakot is felver. Ez a sok felvert salak határozta meg döntőleg a mozgalmat elítélő kortársak állásfoglalását. De nekünk a kitisztult eredményekért könnyű elfelejteni a pezsgés és forrás felverte salak tisztátlanságát s minden okunk meg van, hogy a felvilágosodást magunk is az emberi szellem egyik legnagyobb, korszakos fordulatának tartsuk.

De nemcsak, mint gondolkodóknak, hanem mint unitáriusoknak is szavunk van e nagy szellemtörténeti mozgalom megítélésénél. Lehetetlen ugyanis észre nem venni azt a lényegbeli azonosságot, amely Dávid Ferenc reformációja és a felvilágosodásnak a vallásról vallott nézetei között van. Nem az áramlat szélsőséges hullámaira gondolunk, hanem arra, amit Lessing a józan ész nevében a protestantizmus igazi jogának mond: a kutatás szabadságáról. Ez a Dávid Ferenc szava 200 esztendővel utána. Hálás feladat volna kimutatni, hogy a felvilágosodás hogyan tükrözik unitárius tanárok és papok írásaiban. Lázár István Wolff metafizikai rendszerét adja filozófiai előadásaiban. Fia Samu, a guberniumi titkár és későbbi iskolai felügyelő gondnok Körmöczit gondatlansággal vádolja, hogy a Systéme de la Nature a diákok kezébe kerülhetett, melyet mohó kiváncsisággal olvasnak és kétvallásúságot vet szemére, mert nem azt vallja, amit hisz. Sylvester, Molnos, Szász Mózes beszédeikben az ész mindenekfelett való hatalmát hirdetik. Pákei filozófiai előadásai Kant kritikáját visszhangozzák. Kozma Gergely Reimarus természeti vallását fordítja. Kriza a jobb jövő reményében mondja, hogy egy ideig még kénytelenek vagyunk cipelni a dézsi egyezkedés dogmai terhét.

A mi gondolkodó teológusaink lelkét is megfogta ez az áramlat. A mi kötelességünk volna ezt a hatást írásaikból kimutatni.

Dr. Gál Kelemen.

A történeti Jézus alakja új megvilágitásban.

I.

Dr. Snow, a chikágói unitárius teológiai főiskola kiváló igazgatója az angol unitáriusok mult évi londoni nagygyűlésén többek között a következő megállapításokat tette: Amerikában, éppen úgy, mint a világ bármely részében a keresztény hívek templomlátogatási buzgósága az utóbbi évek folyamán nagymértékben aláhanyatlott, ami világosan mutatja, hogy a jelenleg érvényben levő különböző keresztény egyházi szertartások a modern embert többé kielégíteni nem tudják, annak érdeklődési körén kivül esnek. A templombajárók számának csökkenése azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy egyúttal a hívek vallás iránti érdeklődése és vallásos hite is megszünt volna. Megállapított tény az, hogy családi körben, barátok között a modern ember vallásos kérdések megvitatására sokkal több időt fordit, mint azt az előző nemzedékek tették. A nálunk is ismert gyakorlati teológus fenti megállapitásaihoz még a következő megjegyzést is hozzáfűzte: a mai ember alapjában véve ma is vallásos, s habár érdeklődése más irányban alakult ki és fejlődik, amint azt az előző nemzedékeknél ismerjük, egy pontban a modern ember érdeklődése alig csökkent s ez a történeti Jézus alakjának, szerepének és jelentőségének állandó vitatása és magyarázása.

A Dr. Snow megfigyelések alapján felépitett megállapitásai nyomán mi magunk is saját körünkben megfigyelhetjük, hogy egy ügyes, uj szempontokból megvilágitott és uj felfogásban megirt Jézus-életrajzot a keresztény ember ma is mindig szivesen olvas. Ennek az általános érdeklődésnek következménye az, hogy a mi korunkban is annyian kisérlik meg Jézus életét és munkásságát lehetőleg uj megvilágitásban elénk tárni. A modern teológiai irodalom egy igen jelentős százalékát még mindig Jézus-életrajzok képezik. A világ majdnem, minden fontosabb nyelvén, keresztények és nem-

keresztények, hitetlenek, történetirók, teológusok, társadalmi ujitók, költők és regényirók lépten-nyomon egy-egy uj életrajzot dobnak az európai és amerikai könyvpiacokra.

E Jézus-életrajzok azonban általában véve egy pontban megegyeznek, még pedig abban, hogy a történeti Jézusról semmi ujat nem mondanak. Legtöbbjük a nagyszerüen müködő képzelet szüleménye, vagy pedig alá nem támasztható, romantikus feltevések és magyarázatok összesége.

A történeti Jézusról valami ujat mondani valóban nehéz, aminek egyik legfontosabb oka az, hogy az első évszázadbeli előttünk ismeretes történelmi dokumentumok száma elenyészően csekély.

Tacitus, az első keresztény évszázad másodík felének és a második század elejének kiváló latin történetirója, műveiben a keresztényekről csak egyetlen egy helyen tesz emlitést; egy másik latin történetiró, Suetonius körül-belül ugyanabból az időből szintén egyetlen egyszer, egy rövid mondatban emliti a keresztényeket, mindkettő a nérói üldözésekkel kapcsolatban. Josephus Flavius, az első évszázad legkiválóbb zsidó történetirója csak a „Zsidó régiségek“ cimű történeti művében foglalkozik a keresztényekkel. Végül pedig az egykorú zsidó rabbi-irodalomban találunk néhányszor Jézus- és első keresztényekkel kapcsolatos megjegyzéseket.

E nehány, többnyire rövid, nem mindig megbizható és gyakran nem elég világos utaláson kivül az őskereszténység kialakulásának és a Jézus személyének kritikai visszaállitásánál kizárólag a keresztény irásokra vagyunk utalva, amelyek igen természetesen semleges, teljesen tárgyilagos képet a tulajdonképpeni eseményekről nem adhattak.

A történeti birálat, mely már több mint egy évszázaddal ezelőtt megkezdette nagy munkáját, célul tűzte ki Jézussal és az első keresztényekkel kapcsolatban a történelmi tényeket legalább megközelitőleg megállapitani s ennek alapján elválasztani a dogma Krisztusától a történeti Jézus alakját, hogy világosan álljon előttünk Jézus, az ember.

Mondanunk sem kell, hogy e törekvés mindezideig teljes sikerrel nem járt. Az a sok Jézus-életrajz, mely a mult és jelen évszázad folyamán megjelent, sok uj problémát vetett fel és oldott is meg, de a tulajdonképpeni célhoz csak egy nehány lépéssel vitte közelebb a történelmi kutatást.

A vallástörténeti iskola vezető képviselői az utóbbi időben Jézus életével kapcsolatos problémák kutatását nagyobbrészt abbahagyták és a kereszténység eredetét Jézus élettörténetének kutatása helyett a korszak általános vallási és politikai állapotának vizsgálatával, a római, görög és zsidó háttér kutatásával próbálták megvilágitani.

II.

A modern liberális teológia emlitett pesszimisztikus álláspontját, mely szerint sok kilátás nincs arra, hogy Jézus élete történetére a történeti kutatás valaha is uj fényt deriteni tudjon, — nem fogadja el egy Eisler Róbert nevü nyelvtudós, történetiró és teológus, aki nemrég megjelent nagyszabású „Jézus, a Mesiás és Keresztelő János" cimü,[1] eredetileg német nyelven, két hatalmas kötetben, majd 1929-ben angolul is kiadott müvében bátran kijelenti, hogy az evangeliumok leirására teljesen uj fényt vet Josephus Flavius „Zsidó háboru története" cimü történelmi müvének régi orosz verziója, melyben Jézusról és Keresztelő Jánosról eddig ismeretlen és Josephus előttünk ismeretes müvéből teljesen hiányzó feljegyzések találhatók.

Érdemes e munka történeti hátterével és főgondolatmenetével röviden megismerkednünk.

Eisler könyve minden más Jézus-életrajztól vagy bármilyen, a kereszténység eredetével foglalkozó munkától radikálisan különbözik. A tény az, hogy a szerző konkluziói igen sok, a kereszténység által alapul hagyományosan elfogadott álláspontot komoly veszéllyel fenyegetnek, ha azok részben is történelmileg bebizonyithatók lesznek.

Josephus Flavius (37—100) jeruzsálemi magasrangu zsidó papicsaládból származott és a farizeusi pártnak volt a hive. A végzetes zsidó háboru (66—70) idején római fogságba került. Szerencsére azonban Vespasianus, akinek ő a császári koronát megjósolta, a jóslat beteljesedése után, szabadon bocsátotta. Josephus Jeruzsálem eleste után Rómába ment és ott élte le életének hátralevő részét. Hazájától elszakadva, politikai tekintetben megsemmisült népe történetének megirását határozta el. Ő a zsidók legnagyobb görögül iró

[1] *Eisler Robert: Jesous Basileus ou Basileausas,* die messianische Unabhängigkeitsbewegung vom Auftreten Johannes des Taufers bis zum Untergange Jakob des Gerechten. Két kötet. Heidelberg, 1928.

történetirója. Fontasabb művei, melyek minket ez alkalommal közelebbről érdekelnek, a következők: „A zsidó háboru története“ („De bello iudaico“), melyet eredetileg arámi nyelven irt, továbbá a „Zsidó régiségek“, („Antiquitates iudaicae“), husz kötetben. A 18-ik kötet, az u. n. Testimonium Flavianum-ban szó van Jézus munkásságáról, keresztrefeszitéséről és feltámadásáról; ez a rész azonban a legtöbb tudós véleménye szerint későbbi keresztény betoldás.

Josephus Flavius „Zsidó háboru története“ cimű munkájának mintegy tizenöt orosz kéziratban a XV.-ik és XVI.-ik századból fennmaradt szláv verziója teljesen ismeretlen volt egészen 1866-ig, amikor egy Popov nevű orosz tudós azokat nyilvánosságra hozta és felhivta a tudományos körök figyelmét arra, hogy e szláv verzió egyes helyei Jézusra és Keresztelő Jánosra vonatkozóan uj, eddig ismeretlen anyagot tartalmaznak. Berends Sándor, eszt tudós, Popov kutatásait tovább folytatatta és 1906-ban kiadta a régi orosz szöveg német forditását a Jézusra és Keresztelő Jánosra vonatkozó részekkel együtt és egyuttal közzétette következő elméletét: a *»Zsidó háboru története« eredetileg arámi nyelven iródott és a jelenlegi szláv verzió ennek az arámi szövegnek egy görög forditás után készült forditása; Josephus művének jelenleg ismert görög szövege csupán később jelent meg.*

Schürer német teológus Berends elméletét elvetette s a többi teológusok is általában kedvezőtlenül fogadták. Schürer a következőképpen érvelt: ha egy olyan ismert és olvasott iró, mint Josephus Jézusról és Keresztelő Jánosról olyan szenzációs megállapitásokat tett és ha azok a „Zsidó háboru“ bármely szövegében is benne voltak, hogyan lehetséges az, hogy a nicea-ellenes keresztény irodalom róluk semmit sem tud?

Erre a kérdésre éveken keresztül senki sem adott érdemleges választ; Eisler Róbert aztán fennemlitett könyvében megpróbálja a nehéz kérdésre kielégitően válaszolni. Eisler éveken keresztül tanulmányozta Josephus könyvének ó-orosz dialektusban irt szövegeit és arra a felfedezésre jutott, hogy valóban a szláv szöveg egy meglehetősen hosszu különleges anyagot tartalmaz, mely a Nyugat-Európában ismert görög szövegekből teljesen hiányzik. A teológusok nagy részének véleménye szerint azok jóval későbbi betoldások, mégpedig egy keresztény-ellenes kézből. Eisler azonban hangsulyozza, hogy ezek az eddig ismeretlen szövegek nem betoldások, hanem az

eredeti szöveg forditásai, amelyeket Josephus maga irt. Eisler szerint ezeket a Jézussal és Keresztelő Jánossal kapcsolatos szövegrészeket egy igen szigoru keresztény cenzura szándékosan megsemmisitette a IV. és V-ik évszázad folyamán, az I. Konstantin és I. Valentinian uralkodása közötti időszakban. A cenzorok minden hozzáférhető irást szigoruan megvizsgáltak s a keresztény egyházra veszedelmesnek talált részeket részben megsemmisitették, részben teljesen átirták vagy megcsonkitották. A cenzorok kérlelhetetlen kezei elől Josephus munkájának első vázlata megmenekült, mert annak létezéséről a cenzorok nem tudtak, csupán a hivatalos görög forditásról. Eisler állitásai szerint a jelenlegi orosz verzió a munka első vázlata alapján készült. Bizánci zsidók segitségével e korai szöveg Oroszországba került és ott az orosz egyház keretén belül létezett zsidó szekta használatára a régi orosz nyelvre lett leforditva. A szövegen az idők folyamán több helyen változtatás történt, de az eredeti szöveget Eisler szerint kellő nyelvismerettel, szaktudással és türelemmel vissza lehet állitani.

III.

Eisler hatalmas könyvének minden egyes részére nem terjedhetünk ki, de a minket leginkább érdeklő problémát röviden fel kell vázolnunk: mi ujat tartalmaz a szláv szöveg Jézusról?

Eisler szerint ugy Jézust, mint Keresztelő Jánost életükben ugy a zsidók, valamint a római hatalom képviselői a forradalmi zsidó nacionalizmussal sokkal szorosabb kapcsolatban levőnek tartották, mint ahogyan azt az ujszövetségi hagyomány előttünk feltünteti. Eszerint Jézus kivégzése elsősorban politikai cselekedet volt, mert a a zsidók őt, mint Izrael szabaditóját, mint megváltó királyt éltették. A kereszten talált felirás: Jesus Nasarenus Rex Judeorum a legelső nem-keresztény vagy keresztény-ellenes dokumentum, mely az esemény politikai jellegét világosan mutatja.

Egy nagy botrány, melynek Pilátus volt az értelmi szerzője, késztette Jézust arra az elhatározásra, hogy Keresztelő János félbehagyott munkáját folytassa. Pilátus ugyanis az elődei által tiszteletben tartott szokásokat és jogokat nem becsülve, az Antónia erődbe, azaz éppen a templom dombjára vitette katonáival azokat a katonai

jelvényeket, melyek a császár arcképét ábrázolták. Jézus fellépése tehát politikai okokra vezetendő vissza.

Jézus a nemzeti függetlenségi mozgalom többi prófétáitól abban különbözött, hogy az erőszak eszközét elitélte. Eleinte abban a hitben élt, hogy az ő királysága ugyszólván magától meg fog valósulni és elég lesz, ha egyszerüen szétküldi a „tizenkettőt", akik kormányozzák Izraelt és a „hetvenet", (Luk. 9. 2.), akiket majd szétküld a világ népei fejeinek és aztán kiküldöttei által az egész világ az ő parancsa alá fog tartozni. Jézus ezen első naiv kisérlete természetesen csődöt mondott. Ekkor azonban Jézusnak ujabb gondolata támadt. Programja megvalósithatása céljából az egész zsidó népet a pusztába való tömeges kivonulásra akarta rábirni. Elhatározta, hogy bevonul Jeruzsálembe, hogy a husvétkor odazarándokló zsidóknak a pusztába való kivonulást prédikálja. Előre gondolt arra, hogy ez a kivonulás a római hatalom beleavatkozása nélkül nem történhetik meg és ő esetleg áldozatul esik. Erre az esetre Pétert bizta meg, hogy a messiási közösséget irányitsa az ő dicsőséges visszajöveteléig. Jézus meg is indult tanitványaival Jeruzsálem felé. Eisler szerint több százra ment azoknak a száma, akik már köréje össze voltak gyülve, amikor az Olajfák hegyéhez érkezett. Ekkor történt, hogy Jézust is elragadta hivei lelkesedése és a puszta helyett Jeruzsálembe vonult be kis seregével, mely ujjongva éltette őt, mint a messiás királyt. Jeruzsálemben észrevétlenül sikerült bevenniök a templomot. Ugyanakkor egy másik csoport elfoglalta a város délkeleti részén a Siloe tornyát. Mindez olyan gyorsan és ügyesen ment végbe, hogy legalább pillanatnyilag a római őrség rendet teremteni nem tudott. Végre Pilátus erősitéseket küldött és a lázadást nagy kegyetlenséggel elnyomta. Pilátus katonái behatoltak a templomba és az istentiszteletet a legnagyobb brutálitással vérbefojtották. Amikor Jézust elfogták, alig volt a felkelőkben már valami ellenállás. Néhány órával később Jézus, mint a felkelés vezére, kiszenvedett a kereszten.

A szláv szöveg egyik része Jézus külső alakjáról, fizikai megjelenéséről számol be. Az Eisler által kritikailag visszaállitott szöveg igy hangzik: „Abban az időben megjelent egy bizonyos ember mágikus hatalommal, ha egyáltalában embernek nevezhetjük őt, akit bizonyos görögök Isten egy fiának hivnak, tanitványai azonban az igazi prófétának, aki állitólag halott személyeket támasztott fel és

minden betegséget meggyógyitott. Ugy természete, valamint alakja emberi volt; egyszerü megjelenésü, érett koru, alacsony, hosszukás arccal, hosszu orral, szemöldökei az orr fölött találkoztak, ugy hogy a nézők félhettek tőle; gyér hajjal, de fejének közepén egy vonal vonult végig, a nazarénusok divata szerint és kifejletlen szakállal."

IV.

Eislert fejtegetéseiben tovább nem követhetjük, de a felsorolt néhány vonás is elég világosan mutatja a módszert, ahogyan ő elméletét felépitette. Ez ismertetést azonban néhány kritikai megjegyzés nélkül nem zárhatjuk le.

Kétségtelen, hogy sok minden helyes és elfogadható Eisler óriási felkészültséggel megirt munkájában. A szerző egyik nagy érdeme az, hogy igen sok értékes, eddig részben ismeretlen dokumentumot összegyüjtött és igy közkincsé tett. Továbbá kétség nélkül elfogadható Eisler elméletének azon fontos pontja, hogy igen nagy számu nem-keresztény és keresztény-ellenes dokumentum, mely a kereszténységre nem kivánatos anyagot tartalmazott, a IV. és V. század folyamán a keresztény cenzura áldozatává esett. Az is Eisler érdeme, hogy az összegyüjtött anyagok az evangeliumokra részben uj fényt vetitenek, amennyiben arra engednek következtetni, hogy a Jézus idejében Eisler által feltételezett politikai hátteret, mely a zsidók életében mindig olyan fontos szerepet játszott, a keresztény hagyomány és az eddigi bibliai kriticizmus általában mindig kissé aláértékelte.

Vannak azonban Eisler elméletének óriási hibái, hiányosságai is, amelyeket neki megbocsátani nem lehet, mert azok különösen olyankor esnek sulyosan latba, amikor homályos, de egyuttal életbevágóan fontos dokumentumok értelmének bizonyitásáról van szó. Egyszerü feltevéseket, homályos utalásokat fontos elméletek felállitásához alapul felvenni nem lehet. Ezt tette azonban sajnos Eisler igen sok esetben és igy önkényes eszközökkel felállitott elmélete nagyon ingatag alapokon nyugszik. A szláv Josephus problémája nagyon bonyolult és Eisler érveit ezideig még kielégitően bizonyitani nem tudta. A tényállás az, hogy mi a „Zsidó háboru története" korábbi vázlatáról semmit sem tudunk és annak egykori létezéséről a hivatalos görög szövegben csupán Josephus bevezető szavaiból

szerzünk tudomást és eddigi ismereteink szerint arról az első évszázadok keresztényei sem tudtak semmit. Eisler érvei ezen a ponton nagyon, de nagyon bizonytalanok és egyáltalában nem meggyőzőek. Hogy csak egy példát emtitsünk, Eisler azokhoz a kutatókhoz tartozik, akik a Testimonium Flavianum Jézussal foglalkozó részét sem a maga egészében nem hagyják helyben, sem nem dobják el teljesen, hanem a középutat választják, hogy t. i. a Josephus eredeti szövegét a keresztények később átdolgozták. Eisler merészségben minden eddigi elődjét tulszárnyalja, ahogyan az eredeti szöveget visszaállitja. A vezető szempont e problémával kapcsolatban Eislernél a következő: Josephus *nem tudhatott* hallgatni Jézusról s éppen olyan kevéssé a farizeus ellenségről valami jót mondani. Tehát kedvezőtlenül kellett róla nyilatkoznia és annak nyomait lehet a szövegben felfedezni. Eislernek tényleg igaza van annyiban, hogy azt a tényt, hogy Josephus Jézusról ugyszólván semmit sem tud és hogy az őskeresztény gyülekezetről is, mely pedig a 60-as években már a római nyilvánosság előtt szerepel, az első évszázad utolsó harmadában Rómában elkészitett nagy történelmi művében teljesen hallgat, nehezen tudjuk magunknak megmagyarázni. De hogy Josephus mit *tud* tenni és mit *kell* neki tennie, azt mi nem tudhatjuk, ezért tehát abból kel kiindulnunk, amit eddigi ismereteink szerint ő ténylegesen tett. Erről irásai adnak felvilágositást. Ezeket azonban a történeti és filologiai metodikai törvények tiszteletben tartásával és állandó figyelembevételével kell megvizsgálnunk, nem pedig előre felállitott kész állásponttal, amint azt Eisler tette.

Az Eisler által visszaállitott szláv szövegben kétségtelenül legérdekesebb és legkülönösebb a Jézus külső alakjával foglalkozó rész. Ez természetesen a keresztények igen nagy részét, talán tulnyomó többségét Eisler iránti ellenszenvvel tölti el, mint aki felelősségérzet nélkül állit a názáreti mesterről hihetetlen és sértő dolgokat. A legnagyobb nehézséget e probléma megoldásában az a körülmény okozza, hogy Eisler állitásainak kritikai megvizsgálása és ellenőrzése nagyon nehéz. Jelenleg még nagyon kevés számottevő keresztény teológus ismeri a nehezen hozzáférhető és tulnehéz ó-orosz dialektust és igy az elmélet részletesebb tudományos megvitatása és komoly értékelése óriási akadályokba ütközik.

Mindenekfelett azonban Eisler legnagyobb hibája tulzott egyoldalusága, mely könyvének olvasása közben lépten-nyomon szemünkbe

ötlik. Jézust, mint történelmi alakot, a teológusok az utolsó két évszázad folyamán minden oldalról megvilágitották. Ha Eislernek e könyvével csupán az lett volna a célja, hogy saját, különleges, uj elgondolása szerint állitsa elénk Jézust, mint egy regényes elbeszélés hősét, nem számitva komoly tudományos értékelésre, akkor természetesen célját teljes mértékben elérte volna, mert kétségtelenül történetét nagyon érdekfeszitően épitette fel. Ebben az esetben csak azt lehetne kifogásképpen felhozni, hogy a történetet a nagyközönségre való tekintettel olvashatóbbá tehette volna. Eisler azonban ennél sokkal többet akart, amennyiben a szerinte hiteles uj, szenzációs, eddig ismeretlen adatok alapján az őskereszténység legelső szakaszának és főképpen Jézus alakjának teljesen uj szempontokból való tárgyalását, egy teljes ujjáértékelés szükségességét hangoztatja.

Ezt a merész vállalkozást természetesen Eisler távolról sem oldotta meg kielégitően. A szláv Josephus Jézusra vonatkozó részeinek problémája e munka után is többnyire megoldatlan marad. Eisler teljesen figyelmen kivül hagyott sok lényeges, hiteles adatot, amelyek Jézusra vonatkozólag a szinoptikus evangeliumokban találhatók és Jézus alakját és jelentőségét tulságosan leegyszerüsitette.

Arra a nehéz kérdésre, hogy egy egyszerü politikai, szélsőséges nácionálista lázadásból hogyan tudott a kereszténység megszületni, Eisler igen természetesen nem tud felelni. Tény az, hogy ha tanitványok és hivők Jézusban csupán a politikai szabaditót látták és tisztelték volna, akkor arról a kis lelkes csoportról ma nem beszélhetnénk, mint a kereszténység meginditóiról.

Eisler könyvének egyik legnagyobb értéke számunkra abban áll, hogy a szláv Josephus problémájára széles körökben felhivta a figyelmet, ami már magában véve eredménynek számit.

Strasbourg. *Ifj. Kovács Lajos.*

A mujnai unitárius egyházközség rövid története.

Mujna község Odorheiu megye délnyugati részén fekszik a szászok és románok lakta vidék tőszomszédságában, régen az oclandi, most az odorheiui alsó kerületben. Északfelől nagy hegyek és erdőségek védelmezik a zord szelek ellen. Itt van a 814 m. magasságu Likoldala, hol még ma is a régi hat üregből két barlangszerü üreg meg van, de sokkal kisebb méretben, mint hajdan. Hagyomány szerint a régi török-tatár háboruk idején a nép ide szokott menekülni. Máréfalva, Kénos, Telekfalva határán van még ehez hasonló kőlik. Délfelé szép nyilás van termékeny földekkel a Ramocsára, mely egyszersmind határvonal is a derzsi Ramocsától. Itt terem az ugynevezett Ramocsa virág vagy gyalog borostyán (Daphnekneoron), mely szép bibor piros szép változatos szinével és kellemes illatával még élvezetesebbé teszi a kies és üde májusi szép természetet.

A régi időben itt, Erkeden, Peteken, valamint Erdély számos más helyén, szláv telepités volt. Minden bizonnyal régi község. A 13-ik százévben volt egy Herman nevü papja, kiről a püspöki dézsmákról szóló okmányban emlités van.

1602 év augusztus havában, mikor Básta a népet a császár hüségére feleskette „Muzna" néven szerepel. 1605-ben a székely és erdélyi hadak Petki János ujonnan kinevezett fővezér vezérlete alatt „Mu'sna" határában táborozva, innen küldenek követeket a szászokhoz, felszólitván, hogy záros határidő alatt esküdjenek fel Bocskay fejedelem hüségére. 31 nemes és 11 jobbágy esküdött fel 1602-ben. A Bolyai, Fábián, Szél, Demeter, Ádám, Simon, Szende, Szakál, Szarka, Barlok, Kavor, Olá, Langos, Szász, Dakó, Lukács családok eltüntek, a Bán, Kocs, Kis, Máté, Kinda, Kerestély, Márton, Lajos, Kovács, Barta, Bartos, Csoszó, Dénes családok utódai ma is élnek.

Székelymuzsnától délkeletre fekvő és Felsőfejér körhöz tartozó Pálos nevü unitárius egyházközség és északnyugatra fekvő és a székelykereszturi egyházkörhöz tartozó Sárpatak nevü unitárius egy-

házközség a XVIII-ik évszázad végén még meg voltak. Ez irányban még közeli szomszédságban Szederjes, Héjasfalva, Kis-Bún egyházközségeink voltak, Héjasfalván 1640-ben vették el templomainkat és ezzel kapcsolatban életlehetőségeinket, a többiekben is ez időszakban.

A község határa 2651 kat hold, melyből az unitárius egyházközség birtoka 25 hold 1421 □ öl, melyből az egyházközség használatában 15 h. 858 □ öl, lelkész kezén 5 h. 24 □ öl és az énekvezér keze alatt 5 h. 539 □ öl terület van. Az egyházközségé nagyobbára erdő és legelő, a többi szántó és kaszáló. A régi határ jóval nagyobb volt, de a 19. századév végén több száz hold terület Erked községhez csatoltatott, amiről a peres iratok a ref. egyház levéltárában ma is meg vannak.

A főemberek adója 1576-ban 50 dénáronként véve 34 forint, amiből Michaelis Peteki 20, Volphgangi Kornis 14 forintot fizet. Ugyanekkor Petki Mihály uram 50 dénáros adója Dersben 4 frt, 50 dénár. A Petki név Peteki-nek van irva.

Ez időben ugy látszik, hogy csak e két földesur bir birtokot Muzsnában. 1642-ben a fejedelemnek, továbbá Daniel, Biró, Apaffi, Kénosi, Szalánczi és Rédei családoknak vannak jobbágyai. A Bethlen család ezután lett földesur Muzsnában. A gr. Bethlen család birtokát ifj. Demeter János nagylelkü jóltevőnk vásárolta meg a 19-ik évszáz 30-as éveiben azon célból, hogy azt a székelykereszturi unitárius gimnáziumnak és a muzsnai unitárius egyháznak hagyományozza. Igy is cselekedett, de ármány, csapás és más előre nem látott és nem is sejthetett körülmények folytán és következtében ma csak az áldott emléke s a nagytemetőben felállitott diszes fehér márványkő emlékoszlop hirdeti e felemelő és követésre méltó cselekedetet.

Székelymuzsna népe munkás, szorgalmas. Régebben a vesszőés szalmafonásban is hires volt. A történetiró szerint a jó varrani való cérnát is Muzsnában készitik. Ma inkább a guzsaj és járom készitésben büszkélkednek. A Sepsiszentgyörgyön levő Székely nemzeti Muzeumban több szép példányt őriznek ezekből. Különben a faragásban, gazdasági eszközök készitésében elismerés illeti.

Sok ács és kőmives mester van közöttük. Messze földön ismerik épitési készségüket. A régi időből örök emlék is maradt fenn a muzsnai emberek művészi képességéről az udvarhelymegyei Én-

laka községben, ahol az unitárius templomban a hún-szittya irás emléke fennmaradott.

1661 évben az énlaki templomot is leégették, összerombolták a krimi tatárok. Az énlaki és martonosi hivek buzgó adományából 1668-ban Árkosi János lelkipásztorsága idejében Muzsnából való Musnai György hires épitőmester Isten iránti kegyes buzgóságból az egy igaz Isten tiszteletére mennyezettel fedeztetett, festői mesterséggel diszesiti az ujból felépitett templomot.

De nemcsak e téren adott kiváló embereket Székelymuzsna. A tudomány terén is jeles csillag származott innen. A musnai Ürmösi család. Ürmösi Samu kolozsvári ügyvéd és jószág-igazgató, az id. Gr. Andrássy Gyula volt külügyminiszter egykori jobb keze, politikai tanácsadója Erdélyben. Fiai, u. m. Samu, jeles iró és történész, Miklós miniszteri tanácsos, Gyula hires pesti tanár és Jenő kiváló gazda.

A mult százév 70-es éveitől kezdve a község jó nagy része a vasutnál keresi kenyerét, más része épit házakat, iskolákat, gazdasági épületéket nagy messze földön és közelben.

A gazdaságot, szövést, fonást, — melyben szintén hiresek — az öregek, gyermekek és asszonyok végzik nagy pontossággal és lelkiismeretességgel.

Az ős székely népviselet még részben meg van, de sajnos sok tekintetben tarkitva van. Nemzetközi. Fiai, lányai Észak- és Dél-Amerikában is számosan vannak; nagy általánosságban nem nagy eredménnyel. Többen pihennek ott már.

Székelymuzsna lakósságának számáról szeretnék főbb körvonalakban bár megemlékezni. A 17-ik és 18. százév kezdetén 1603-as év és 1711 év után a népesség száma alig lehetett 150—240, az 1600-as évek a Básta-korszaka, az inség, sok háboru és dögvész kora. 1602-ben 42 család van, amelyben 240-nél több lélekszám aligha volt.

1721-ben egész Uvarhelyszék 102 községében 5492 család számláltatott össze és igy 25—30 ezer lélek lehetett összesen. Ebből Muzsnára 250 léleknél több alig eshetett. Nem is csoda, ha nem volt, hiszen 1710 évben pestisben 18 ezer ember halt meg csak Udvarhelyszéken. Ezt megelőzőleg már hét évig folyt a Rákóczi hires szabadságharca, 1710—11-ben a dühöngő háboru mellett pestis és dögvész pusztitott embert, állatot egyaránt, 1717 év pünköst-

jétől 1718 szept. haváig eső nem lévén, a nagy szárazság nagy éhinséget hozott magával ujabb pestis és dögvésszel kapcsolatban, minek folytán a már nem rég megapadott népség ujból felére apadott. Valószinü, hogy ez időben lehetett legkevesebb lakóssága a megyének és községnek is.

Az ujabb időben az egész népességről az alábbi adatokat sorolhatom elő:

1867-ben 893. 1869-ben 899. 1880-ban 990.
1890-ben 1012. 1900-ban 1017. 1910-ben 1011.
1920-ban 979. 1930-ban még nem adták közre.

Az unitáriusok lélekszámáról az alábbi adatokkal birunk. A 18 százév végén 14 család 88 taggal, együtt 102 lélek.

1867-ben 262. 1878-ban 257. 1883-ban 272.
1892-ben 291. 1896-ban 296. 1900-ban 259.
1915-ben 358. (Ebben minden bizonnyal a szorvány népessége is benne van.) 1922-ben 268. 1932 jan. 1-én 286 és 51 szorványban; együtt 337.

Ezek után az a kérdés lehetne, hogy Székelymuzsna községben mikor létesült az unitárius egyházközség? Mint legtöbb helyen, ugy itt is nehezen lehet ezt egész bizonyossággal megállapitani, mivel irott okmányok nem állanak rendelkezésre. De a történelem terén igen sok esetben az irott okmánynál is döntőbb bizonyitékok vannak az eseményekben vagy más kézzel fogható dolgokban. Fennebb már jeleztem, hogy 1576-ban Petki Mihály és Kornis Farkas földesurak 50 dénáros adója 34 frt. Tehát ekkor Muzsnában két unitárius főnemes van, akik jobbágyok felett majdnem határtalan joggal rendelkeznek. A muzsnai székely nemesek még 1642-ben, sőt a templom elvétel után is le egészen napjainkig majdnem egész összességükben unitáriusok, amiből önként következik, hogy a 16-ik évszázban az unitárius vallás hajnalhasadása idején hihetőleg mind unitáriusok lehettek, jobban mondva voltak. A jobbágyok is 1642-ben 37 család mind unitárius, holott ekkor a földesurak nagy része nem unitárius.

1642-ben tehát 21 nemes, 37 jobbágy család és egy Jeremiás Deák nevü eklézsiai ember találtatott az unitárius egyház kötelékében, ami három annyit tett, mint az orthodox vagy református egyház, akkor a ref. egyház 1642-ben mintegy husz családból állhatott.

Most már tekintetbe véve, hogy 1571 után mindjárt apasztani

kezdették az unitáriusok létszámát erőszak, csábitás és mindenféle uton-módon, s mégis még 1642-ben három annyian vannak, mint más hitüek; egész bizonyosnak vehetjük, hogy 1568—70-ben a község népe ha nem is egészen, de nagy általánosságban unitárius volt.

Egészen természetes, hogy a Bocskay fejedelemsége után mindjárt kezdetét vette az a tervszerüen jól megalapozott munka, amelynek következtében a Bethlen Gábor és a két Rákóczy György uralkodása idején az unitárius egyház egyházközségeinek és igy templomainak, iskoláinak, földbirtokának, minden egyházi épületeinek több mint fele részét elveszitette.

Háromszéken több ekklézsiánkat veszik el 1620 előtt. A következő pár évtizedben Hidvégen, Muzsnában, Kis-Solymoson, Ujszékelyen, Bözödujfaluban, Erdőszentgyörgyön, Héjasfalván, Nagyteremiben, Kálban, Fejérváron és számtalan sok más helyen veszik el templomainkat; Hévizen, Alsó-Rákoson, Ürmösön, Hídvégen a papok fizetését foglalták le. 1646-ban Kővárközépszolnokban 30 eklézsia és a vármegyéken szorványosan még igen sok pl. Radnót, Bonyha, Balavásár, Zalatna, Déva, Sárd, Szászváros, Vajdakamarás stb.

Ez erőszakosan elvett templomok minden helyén nem semmisült meg ugyan az egyházközség, amint Muzsna és még egy pár hely erről bizonyságot tesz, de minden bizonnyal meggyengült mindenik egyházközség és igy Muzsna is.

A templom elvétel ügye hat éven keresztül folyt, mig aztán 1648-ban az 1642-ben kinevezett négy tagu bizottság jelenthette a a hitüldöző Rákóczy fejedelemnek, hogy a munka befejeztetett.[1]

A Szentegyházas oldalon levő szép, erős és nagy kőtemplom az összes belsőemberi lakásokkal és birtokkal át van adva a reformátusoknak. Török István nevü pap is református lett. Nagy munkát végezhettek hat év alatt, hogy a háromszor nagyobb unitárius

[1] 1647 december 15-én I. Rákóczy György fejedelem megbizásából Köröspataki Kálnoki István (r. kath.), Vargyasi Daniel Ferencz (unitár.), Gyalakuti Lázár György (ref.), és Both János segesvári székbiró (luth.), mint országos biztosok „Székely Muzsna“ községben megjelenvén, az unitáriusok templomát iskolával, belsőemberi épületekkel és egyéb javakkal egyetemben a reformátusoknak itélik és átadják. Ez átadásról szóló okirat az unitárius Egyház levéltárában az udvarhelyi unitárius egyházkör irományai között van elhelyezve és másolatban Kelemen Lajos szerkesztésében megjelent „Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez“ c. könyv 31—32 lapjain van közölve.

létszám kevesebb lett. Említés van arról, hogy máshonnan telepitgettek jobbágyokat az utolsó, ez alkalomra rendezett népszámlálásra.

A templom elvétellel kapcsolatban két érdekes dolog történt, melyet röviden megemlitek. A bizottság kezdetben azt határozta, hogy az unitáriusok épitsenek a református hivek részére templomot a reformátusok által kijelölt helyre egy év alatt. Ebből egész határozottsággal megállapitható, hogy Muzsnában csak egy templom volt 1642-ig és az unitárius volt, amiből önként jön az, hogy 1568 tájt csakis unitárius eklézsia lehetett s ha volt is azelőtt ref. eklézsia, az megszünt, mint Kolozsváron történt, mely időből a katholikus irók is ugy irnak, hogy az egész Kolozsvár unitárius hiten volt, minthogy Háromszékről is igy irnak.

A kijelölt év letelt, de az unitáriusok nem épitettek templomot, mert a reformátusok nem jelöltek helyet. A reformátusok azzal érveltek, hogy az unitáriusok későn fogadtak épitő mestereket. A farkas és bárány meséje ismétlődött meg itt is. A másik emlékezetes dolog az, hogy Beke Dániel püspökünk 1644-ben egy ma is meglevő szép aranyozott, ezüst urvacsorai poharat adományozott az ekkor már erősen szorongatott helyzetben levő muzsnai unitárius hiveknek. Ugyanez időben adott egy urvacsorai poharat Ravába is. A Muzsnába adott pohárhoz az a feltétel volt téve, hogyha a hivek elhagynák vallásukat vagy kihalás folytán megszünne az egyház, ugy a pohár visszamarad az akkori unitárius püspökre.

A 1890-es végén öreg tisztes korra jutott Kerestély Zsigmond nevü buzgó unitárius ember a pátriárkhiai korszakból ismeretes szájhagyomány alapján azt beszélgette, hogy a templom elvétel idején levő gondnok látván a sok és hallatlan erőszakos eljárást, megragadta a feltételesen adományozott serleget és nagy bátorsággal kiáltá: inkább meghal, de ameddig ő él, abból csak unitárius iszik urvacsorai bort és igy ez egyetlen érték megmaradt a nagy pusztulásból.

Hogy elkeseredett harcok, villongások lehettek, mi sem bizonyitja kézzel foghatóbban, minthogy Szarka Balázs nevü embert az orthodoxok a religioért megölték. Ma is emlékezetben van a Szarka szorosa. Ime vértanu is volt.

A jeles emlékü kedves pohár felirata ez: In honorem: Unius solius: De Patris: et Fili: eius Jesu: Christi Crucifixi: Unitariorum Musnensium: A. D. 1644.

A székelymuzsnai unitárius egyház élete 1648 után egy foly-

tonos küzdelem áldozatos buzgósággal: csüggedéssel néha, lelkesedéssel, uj életkedvvel máskor, de sohasem lankadva egészen.

Kimondhatatlan nagy csapás volt a templom elvétele az unitáriusokra nézve, de élni akart, az egy igaz Isten hitében megmaradott, de számban is erősen megfogyatkozott sereg s ha élni akart, Isten nevében hozzáfogott a küzdve küzdj és bizva bizzál jeligéből kifolyólag az élet lehetőség uj alapjainak megteremtéséhez. Mindenek előtt gondoskodtak

Templomról,

ami minden egyházközségnek külső látható jele. Minden nagyitás nélkül joggal mondhatjuk, hogy szakadatlanul, majdnem szünet nélkül épitenek, alkotnak, gyüjtenek, szereznek és ha csapás csapásra jön s amit ma szereztek s holnap megsemmisül, holnapután ujból kezdik az épitést, szerzést, mint a szorgalmas hangyák vagy méhek. A község közepe táján a lófő Bán család által adományozott és részben cseréltetett kis helyen épitettek egy kis kőtemplomot 1701-ben, amiről 1732. aug. 19-én van feljegyzés a püspöki vizsgálati jkvben. 1749 febr. 15-én felvett püspöki vizsg. jkvben irva van, hogy a templom romladozott, fedele zsendely, fenyőfa deszkákkal van körülvéve, továbbá, hogy Kerestély István és Dienes Ferenc gondnokságuk idejében 1726-ban ujittatott.

Iskoláról, belsőemberi épületekről is történt gondoskodás minden bizonnyal. Kellett gondoskodni okvetlenül mindezekről, mert e nélkül jogfolytonosság nincs, de annál inkább van vagy volna elernyedés, mely után csak a megsemmisülés következhetik. E mellett a fenntartás és a régi eltünt alapvagyon helyébe uj alapozás megteremtése is főgondoskodás tárgya kellett legyen.

A templom elvételt követő 280 esztendő minden éve, minden napja arról beszél, arról tesz tanubizonyságot, hogy a mindenétől megfosztott és tagjaiban megfogyatkozott és még azután sokkal inkább zaklatott és végtelen sok megpróbáltatáson átvergődött egyházközség a legnagyobb erőmegfeszitéssel és minden akadályt leküzdő lankadatlan hitbuzgósággal és áldozatkészséggel küzdött a multban és harcol a jelenben.

Nem panaszképpen, hanem csak jellemzésül emlitem, hogy a most már többségben levő református egyház még nem elég helyesen gondolkodó emberei ilyen szólásmodorban gyönyörködnek: kicsi

templom, kicsi pap, kicsi mestör, aztán nagy templom, nagy pap és nagy mestör. Sem a jó izléssel, sem a tisztességérzettel össze nem egyeztethető e furcsa észjárás. Nem is gyakorolja más, csak aki nem tud helyesen gondolkodni. Egyes elbizakodottak néha megkockáztatják azt a dőreséget is, hogy Krisztus, — sőt Istentagadóknak nevezik az unitáriusokat. Ilyenekre gondolva, látjuk mennyire igaza van a mi Urunk Jézus Krisztusnak, midőn azt mondá: „Szegények mindenkor lesznek veletek." Ha kicsi volt a templom, kicsi volt abban a kar, a prédikáló-szék és minden. Régi feljegyzésekben kicsinyitve is vannak feljegyezve, pl. karocska, prédikáló-székecske. A templom mennyezetének közepén egy táblán ilyen felirás van: Az egy Istennek és a Jézus Krisztusnak dicsőségére és tisztességére Pap János által 1728.

E templom gyakori javitgatásokkal majdnem száz évig szolgált Isten dicsőségére s a hivő lelkek boldogitására. Miután már a javitgatást se birta, újat és nagyobbat kellett épiteni. Demeter János id. a boldogemlékü ifj. Demeter János 1849-ben meghalt édes apja, Máté Györgyné Bán Rebeka asszonytól a régi templom melletti szükséges területből egy bizonyos szükségeltető területet csere utján megvált a sajátjából és aztán e megnagyobbitott helyre 1795 évben megkezdik épiteni a ma is meglevő egyszerü, de csinos és kedves templomot Isten jóvoltából és saját erejükből. Tiz év alatt épült meg e templom. Használatba vették, de még sok hiányossága volt, melyeket rendre-rendre hosszu időn keresztül végezhettek csak.

Az erkedi szász atyafiaktól és a helybeli ref. eklézsiától kértek kölcsönt, amit becsülettel visszafizettek.

A székelyderzsi erős és gazdag unitárius egyház emberei 400 szekér követ hoztak a templom és torony épitéshez, ami nélkül uj templom nem lehetett volna. Ezen kivül 50 frt. kamatmentes kölcsönt adtak, amit 10 év alatt hálás köszönettel vissza is fizettek a muzsnaiak.

Soha el nem muló hálát érez több mint 130 év mulva ma is e nagy jótéteményért minden igazlelkü muzsnai unitárius ember.

Beh sok könny, fáradság, áldozat, jóakarat, verejték kellett, hogy egybefolyjon, mig felépült, amig teljessé tették és javitgatták. Mily sok buzgó vallásos lelkü egyháztag neve van ércnél maradandóbb módon az örök emlékezet könyvében feljegyezve kitörölhetetlenül.

A szerényen égbe emelkedő cseréppel fedett sugár torony szarvazatját 1929-ben le kellett szedni egészen, mert a megrepedezett torony mintha veszélyeztette volna a mellette levő lakóházat és ugyanakkor egy kis fedél húzatott a különben keménynek látszó vastag torony fölé.

A ma is használatban levő orgonát 1872-ben készitette Mátisfalvi Szőcs Sámuel. A toronyban két harang volt és van. A régiek 1780-ban és 1871 évben levő évszámokkal voltak jelölve. 1780 év elött is két harang volt. Egyik a templom szarvazatján, másik egy ágas fán, amelyeket aztán 1768-ban helyeztek a támasztékul épitett toronyba.

1789-ben két harang van: egy 120 fontos, 1764 évben öntött és egy 1780-ban öntött 84 fontos harang. A nagyobbik elhasadván, 1871 évben megnagyobbitva ujra öntetett. 1916 évben egyiket hadi célra elvitték, mig aztán ujabb tetemes áldozattal Hőnig aradi cégnél egy uj harang öntetett, a régi pedig uj forgási rendszer szerint átalakittatott és 1925 év nyarán felszenteltettek. Amerikában levő hiveink szép adományukkal segitettek.

Vessünk egy rövid pillantást a belsőemberi telkekre és épületekre is.

1648 után is valahol lakása kellett, hogy legyen a papnak s volt is bizonnyal, de irásos bizonyitékok — sajnos egészen az 1789-iki püspöki vizsgálatig nincsenek. E jegyzőkönyvben pontosan fel van jegyezve a cserefa boronákból épült és zsuppal fedett ház, melynek ajtaja fasarkon forgó és fakilincses. A kamraajtó fa horgolóval jár. Zsuppal fedett a csür, szekérszin és disznóól is, de a sütőház deszkával van fedve. Az bizonyos, hogy a mai telken volt épitve, amely telek szintén a falu derekán van, közel a templomhoz mintegy 100—120 méternyire. A régi számadásokban papi ház épitési, javitási költség 1826-ig nem látható, csak ott, hol a zsupfedél javittatott vagy újittatott.

1827 évi püspöki vizsgálati jkvben már kőházról van emlités, melynek északi oldalán 1826, a déli oldalán pedig 1825 évszám van feljegyezve.

E ház hátulsó végében van egy három ablaku szoba „classis“ néven, ami azt teszi, hogy itt volt az iskola is. Ebből joggal következtethetjük, hogy a zsuppal fedett papi házban is volt iskola, melyben a pap tanitott.

Az 1825-ös és 1826-os évszámok valamit tanitanak nekünk, amit a számadások is megerősitenek.

Azt tanitják, hogy a nagy szegénység miatt nem egy nap alatt s még nem is egy év alatt épitettek meg egy-egy épületet, hanem évek, sőt évtizedek alatt. Ma is igy van, régen is igy volt. Sőt még egy nagyobbszerü javitást is csak rendre tud elkésziteni, esetleg éveken keresztül foly a tervezgetés, készülődés, épités vagy javitás. Megtörténik még az is, mire egyik fele egészen készen van, a másik már bomladozik vagy el is romlik.

A cserefa boronából épült ház hihetőleg 150 évnél is tovább szolgált, az 1825-ben—26-ban épült kőháznak pedig már 50 évi szolgálat után 1877-ben kidőlt egyik fala. Ekkor aztán ugyanezen telek másik felére egy más kőház lett épitve, amely 1903 évben uj konyha, kamra és sütővel lett kiegészitve. A régi sütőház aztán magtár épület lett, amikor is a templombeli kar alól a magtár gabona ide került és több mint 50 évig itt kezeltetett, — sokszor tetemes kárt szenvedvén az eső becsurgása következtében.

Ma is egyik legnagyobb baj az, hogy általában minden egyházi épület többé-kevésbbé fedélzetében nincs elég rendesen kezelve.

Énekvezéri vagy kántori lakás a régebbi időben nem volt hihetőleg, mert semmi emlékkel nem birunk. Láttuk fennebb, hogy a papi lakásban volt az iskola is és a pap is tanitott. Kántorok voltak régen is, kiket falusi jó énekes emberek közül választottak. Ezeknek kevés fizetést adhattak, de lakásra nem volt szükség.

Az van irva, hogy pénzzel vett telekre 1860-ban épült kántori lakás és abban egy tanterem is. Az iskola 1892-ben államositatván, igy az addig egy szobás lakás két szobás lakássá változott, amihez a konyha hozzászámitódik. Ez épület helyébe 1930-ban egy egészen uj, egészséges és csinos lakás épittetett nagy költséggel, rovatalból és kölcsönből s végül a helybeli Unitárius Nőszövetség 16 ezer Leu és Balázs András esperes által gyüjtött mintegy 7 ezer leunyi összegből. 1932-ben teljesen befejeződött a sütő, nyári-konyha és kamra épitése és a telek rendezése is a kántor-tanitó részbeni adománya folytán. Máshol az van irva, hogy a templom melletti telket 1867-ben veszik meg és azon 1869-ben épitenek lakást. Mindkettő igaz lehet.

Könyvtár, levéltár, anya-, jegyző- és pénztárkönyvek.

Az egyházközségnek meglehetős könyvtára van egyházi könyvekből főleg, továbbá értesitők, főtanácsi jegyzőkönyvek. A könyvek száma 1932-ben 109.

Levéltára rendezett és sok érdekes levél van elhelyezve a kötegekben. Legrégibb levél 1786-ból való.

Az anyakönyv 1785-ben van kezdve és azóta négy kötetben pontosan vezetve.

1818. aug. 9-éről egy érdekes keresztelési bejegyzés van akkori pap Hadházi János Sálomé nevü leánya bejegyzéséről, kinek 36 keresztszülője van sorrendben beirva „kiknek jelenlétekbe irattatott be a Jézus Krisztus zászlója alá."

Legrégibb jkvünk 1744-ből való.

Püspöki-, esperesi vizsgálatokról, presbyteri és közgyülési gyülésekről számtalan jkv van, ugy a felsőbb rendeletekről is.

Van levéltári utmutató, könyvtár-jegyzék, pénztári és magtári számadásokról, konfirmálókról, vallásváltoztatásról szóló jkvek. 1896 évtől pedig van aranykönyv, mely a buzgóságnak és áldozatkészségnek a szolgáló lányoktól elkezdve sok szép és megható példáját tudja felmutatni.

A jkvek a sok nehézségnek, szegénységnek, tervezgetéseknek, határozatoknak, áldozatos munkáknak örök hű tükörképei, tanubizonyságai.

Hat püspöki vizsgálatról van tudomásunk. Az 1732. évi aug. 19-iki és 1749. febr. 15-iki vizsgálatról az ekklézsiában nincs jkönyv. Az 1789-iki, 1827. évi, 1851-iki és 1924. évi püspöki vizsgálatokról, melyek Lázár István, Körmöczi János, Székely Sándor püspökök és Dr. Boros György püspök-helyettes vezetésével voltak, értékes és sok dolgot megvilágitó hasznos tudnivalók vannak e jegyzőkönyvekben.

Papok, kántor-tanitók és gondnokok.

Fennirottak nélkül egy egyházközség se szerepelhet és mégis oly kevésnek tudjuk a nevét, 1648 előtti időből egyetlen pap nevét se ismerjük. 1648-ban Török István volt a pap, aki aztán a templom elvesztésével szintén elveszett mi reánk nézve, református lett, ki tudja minő szomoru okokból kifolyólag.

2. Siménfalvi Sámuel 1744.

3. Nagy István 1781—1785-ig. Innen Székelyszentmiklósra vitetett. Hom.-karácsonyfalvi nemes származásu ember.

4. Ürmösi Zzigmond 1785—1795. Innen Gagyba vitetett.

5. Vitális Sámuel 1795—1816-ig. Papsága idejében volt a mai templom épités. Gyengesége miatt hivatalától megvált. Nagy szegénységben halt meg 1840-ben Homoródalmáson. Nevét igy is irta: Vitális alias Szentlászlói Sámuel.

6. Hadházi János 1817—1861. Homoródkeményfalváról jött. Muzsnában halt meg 1869-ben. 44 évig vitte hivatalát tisztességgel.

7. Hadházi József 1862—1882-ig. Innen Székelyderzsbe, majd Dézsfalvára ment és késő jó vénségben nyugodott el az Urban. Szép, népes családja volt.

8. Tibáld József 1883—1888-ig. Székelykereszturról jött, hol iskolafőnök és köztanitó volt a gimnáziumban. Innen Hom.-Ujfaluba vitetett. Onnan nyugalomba vonult Okländra, ahol 57 éves korában szivszélhüdésben halt meg 1912 évben. Tevékeny, munkás ember volt. A teológiához és székelykereszturi gimnáziumhoz szép alapitványt tett feleségével Petke Vilmával. Muzsnában is egy szép pohárteritő hirdeti áldott emléküket.

9. Mátyás János 1889. ápr. 27—1914. nov. 3-ig. A Demeter János által adományozott temetőben az u. n. Nagy-kertben pihen áldásos munkája és hivséges élete után. Alsó-Rákosról jött ide. Nevét és Piroska leánya nevét egy jótékony alapitvány őrzi, melynek kamatjából az iskolás gyermekek hittan könyvet kapnak.

10. Báró József 1914. dec. 15—1919. szept. 16-ig. Papjelölt volt 1915 május 15-ig, mint lelkészhelyettes, azután rendes lelkész volt. Sikerrel buzgólkodott. Több értékes könyvet adományozott a könyvtárnak.

11. Péter Sándor 1919. szept. 16-tól. Szept. 21-én köszöntött be. Csere utján jött Városfalváról. 1932 dec. végén nyugalomba vonult 41 évi szolgálat után. Itteni 13 évi szolgálata alatt egy uj harang szereztetett és a régi uj szerkezettel láttatott el. 1925 év nyarán szenteltettek fel. 1923 évben tetemes költséggel templom, torony és az összes épületek javitása végeztetett. 1926 évben megalakult a Dávid Ferenc-Egylet és a Nőszövetség. Ez év dec. havában került fedél alá a kultúrház és magtár, amely aztán csak 1928 nov. havában lett egészen kész, de 1928 febr. 3-án az első közgyülés

itt megtartható volt. 1929 és 1930-ban teljesen uj kántori ház épittetett. A költségekre Balázs András esperes 5200 Leut gyüjtött egy esperesi és felügy. gondnoki értekezleten, a helybeli hitelszövetkezet 7000 Leut adott és a Nőszövetség 20.000 Leut, a hivek közmunkát, zab és pénz rovatalt, a főhatóság kölcsönnel segitett. Sok küzdelem előzte meg az épitkezéseket, sok áldozattal, utánjárással folyt az épités. Legyenek Isten dicsőségére, emberek lelki javára, épülésére, az egyház és magyarság erősitésére.

12. Nagy Béla fiatalember a mostani lelkész, ki müködését 1932 dec. havában kezdette meg. A jóhirü énlaki tanitó Nagy Ferenc fia. Munkája Isten nevében áldásosnak igérkezik. Kedves, ifju feleségével legyenek vezérlő csillagai a muzsnai népnek és a jóravaló, lelkes unitárius gyülekezetnek.

Énekvezérek és énekvezér tanitók.

1. Bán Mihály 1744–1768-ig.
2. Mester Pál 1768—1789-ig.
3. Ádámosi Sámuel 1789—1795-ig. Ez ember tovább is szolgálhatott volna, de az egyház templom épitéshez fogván, minden garasra szükség lévén, az énekvezéri csekély fizetést is ide forditották és igy ideiglenesen megszüntették az énekvezérséget, amely elég sokáig, éppen 59 évig szünetelt. Ezután következett
4. Mester József 1854–1858-ig.

Akik ezután következnek, azok már tanitók is.

5. Mihály János 1859—1861.
6. Deák István 1862—1863. Innen Lókodba ment.
7. Vida Sándor 1865—1870. Ekkor Kénosba vitetett.
8. Kovács István 1872–1878. Jelentés nélkül ment el.
9. Gábor Dénes 1879—1880. Szovátára s később Kökösre vitetett.
10. Pap József 1881—1882. Kobátfalvára ment.
11. Zsakó János 1884–1901. aug. 30-ig. Az útak mellett Derzs felé eperfákat ültetett szép sorjában, melyek közül még ma is egy nehány meg van a községben és a határon is. Nehéz, de gyönyörüséges pályáját áldottan végezte be. Teste az unitárius temetőben pihen Mátyás János lelkész és a nagy alapitó ifj. Demeter János szomszédságában. Emlékét Kálmán fia által készitett diszes

sirkő hirdeti, sirját itt lakó Róza leánya gondozza. Négy fia, négy leánya s ma is élö özvegye maradt hátra.

12. Szatmári Lajos 1901—1918. 1901 okt. 4-én foglalta el állását, mint énekvezér. Mint tanitó már itt működött jó sikerrel. A világháboruban részt vett, mialatt Báró József lelkész végezte a kántori teendőket. Fiának IV. Károly magyar király és felesége Zita királyné lettek keresztszülői. Innen Alsó-Boldogfalvára ment, hol kevés ideig volt. Kiment Magyarországra, hol Szolnokon lakik. Jásznagykunszolnok megye népnevelési tanácsának elnöke.

13. Kozma Miklós 1919. jan. 10—1921. szept. Ez időben a muzsnai unitárius és ref. egyház közös erővel felekezeti iskolát állit fel ref. felekezeti néven. Házbéres szobákban 1919 okt. 12-től 1924-ig állott fenn, amikor is az unitárius növendékeket felsőbb rendelettel a tanfelügyelőség az állami iskolába irattatta. Kozma Miklóst 1921 szept. 5-én Homoródokländra választották felekezeti kántor-tanitónak és szept. 20-án el is költözött.

14. Kozma helyébe 1921 okt. 1-én az egyházközség énlaki Fülöp Domokos itju tanitó jelöltet válaszja, ki 1927 szept. 7-ig volt muzsnai kántor-tanitó, amikor Homoródalmási legnagyobb egyházközségünk hivta és vitte el kántor-tanitójának.

15. Közben — Fülöp katonáskodása idején — Benczédi Márton volt helyettes 1923—24 években, ki aztán a jóhirü szováthi egyházközségünkben lett kántor-tanitó.

Mindhárom ifju derekasan és becsülettel megállotta helyét és hűséggel szolgáltak és szolgálnak ma is.

16. Fülöp távozása után gagyi Hurubás János lett kántor-tanitó, kit 1927 nov. 19-én és 1928 jan. 9-én választott meg az egyházközség.

17. 1930. jan. 12-én Homoródszentpáli Szabó László ifju embert választotta meg az egyházközség Hurubás helyettesitésére, ki katonai kötelezettségének tett eleget s ki közben Homoródkeményfalvára is ment tanitónak. 1930 év őszén azonban Hurubás csere utján visszajött, helyébe Szabó menvén. Hurubás feleségül vette jánosfalvi Mezei Vilma tanitónőt és katonasága idején készitett kántori lakásban az egyház és nevelés magasztos ügyének szentelik minden idejüket a templom tőszomszédságában.

Az egyházközség gondnokai.

Az összes ma élő nemzetségek elődeiből voltak gondnokok idők folytán, amit amint lehet, meg is örökitünk az alábbiakban.

Az 1701-ben épitett templomot 1726-ban folytatják és javitják Kerestély István és Dienes Ferenc gondnokok idejében, a mi az 1732 aug. 19-i és 1749 febr. 15-iki püspöki vizsgálati jkvben van megörökitve.

1744-ben Gedő István viszi e nemes tisztséget.

1748—1751-ig Háromszéki Pál, kinek idejében az egyházközség ilyen határozatot hoz: „hogyha valaki nem szánt a papnak az igéret szerint, megbüntettessék“.

1756-ban Kerestély Gergely.

1760-ban ujból Háromszéki Pál 1777-ig.

1777—1780-ig Bán Márton.

1780—1783-ig Bán István.

1783—1785-ig Mester István. O fizeti meg az 1780-ban készült harangot.

1787-ben Gedő Mihály számol.

1795 és egy pár ezelőtti évről Dénes Mihály számol. Ez év végén Ádámosi Sámuel a gondnok.

1796-ban Kerestély György.

1798-ban Gedő János.

1801-ben ifj. Mester István.

1802-ben Bán Pál.

1805-ben Máté István.

1808-ban Máté Mihály.

1811-ben Kerestély Péter.

1813-ban Ádámosi Mihály.

1816-ban ujból Máté István.

1817-ben Gedő János.

1822-ben Kerestély Gergely.

1824-ben Gedő István, ki 1827-beli püspöki vizsgálatkor is gondnok.

1830-ban megint Kerestély Péter.

1830 - 1840-ig a jegyzőkönyv hiányossága miatt nem lehet tudni a gondnokok nevét.

1841—1843-ig Bán György számol.

1844-ben Máté Mihály.
1846—1850-ig ifj. Kerestély Péter.
1850—1853-ig Dénes Márton.
1853—1858-ig Dénes György.
1859—1861-ig Gedő János.
1864—1867-ig Dénes Mózes.
1867—1871-ig Mester Lajos a gondnok, ki az egyházközségnek valódi jóltevője volt, amennyiben sok kőmives-munkát végzett ingyen vagy jutányos áron. Ő tervezte a mostani papi lakot és a volt kántori házat és ő készitette a templom falát támogató kőlábakat is.
1871-ben Kerestély István.
1872-ben Máté Bálint.
1874-ben Dénes Péter, a későbbi adományozó.
1877-ben Máté János.
1878—1881-ig Dénes György.
1881—1883-ig id. Kerestély Mihály.
1883—1886-ig id. Gedő Mihály.
1886—1888-ig Ádámosi Mihály.
1888—1891-ig Mester Pál, a jóság és tisztesség megtestesülése.
1891—1894-ig ifj. Kerestély Mihály.
1894-ben Kovács Lőrinc.
1895—1900-ig Bán Gergely lelkes, jóakaratu ember.
1900—1903-ig Mester István.
1903-ban megint Ádámosi Mihály.
1904—1905-ig Máté Márton. Ő és elődje sok épitkezést végeztek.
1906—1909-ig Mester Elek.
1909—1911-ig Dénes Sándor.
1912—1916-ig id. Gedő Lajos.
1917—1918-ig Simó Mihály.
1919—1920-ig ifj. Ádámosi Mihály.
1920—1921-ig alsó Gedő János.
1922—1924-ig ifj. Mester István.
1925—1926-ig Dénes Sándor másodszor, buzgó, lelkes ember, a sziv embere.
1927—1930-ig felső Gedő János, jó épitész, tevékeny, lelkes

ember. Ő és elődje a kántori lakás és kulturház létrehozója jó részben. 1931-től ifj. Gedő Elek, buzgó ifju ember.

Az egyházközség jóltevői.

Nem felesleges röviden megemlékezni azon áldozatkész, buzgó, nemes lelkekről, kik a régmultban és a közelmultban és jelenben anyagi javaikkal siettek az egyházközség támogatására és erősitésére.

A Bán nemzetség, melynek ősei lófő székelyek voltak, adták az 1701-ben építtetni kezdett templom helyet, amelyet az 1795-ben épülő templom javára a boldog emlékü Demeter család csere utján megnövelt.

A Bán családból Bán Pál adományozott egy kis földet, a ma is élő Bán Mózes székelyderzsi lakós 18 vékás szántó és legelő helyet adományozott.

Kerestély István három drb. szántót hagyományozott 6 véka férőjü földben 1745-ben, vagy ezelőtt.

Demeter János temető helynek adott a község felett egy jó darab helyet, melyhez id. Gedő János és felesége adtak még egy kisebb darabot.

Gidó István is adott egy darab két vékás földet Székelyderzs felől a Lokban jó minőségü helyen.

Gr. Bethlen Ferenc adományából 3 darab szántó és kaszáló 2—2 vékás és 6 vékás osztatlan legelő és évi 50 frt. jutott az egyháznak. Ez 50 frt. rég megszünt, most 100 Leunál valamivel nagyobb összeg.

A Beke Dániel püspök által adott pohár már volt emlitve.

Vargyasi István esperes a 18. százév derekán 13 forintot, mihez az egyház adott még 5 frtot, amivel egy földet szereztek.

Úrasztali abroszokat, teritőket adtak id. Bán Istvánné, Dénes Sámuel és felesége, Imre Kata a 18-ik században, N. Kálmány Mihályné, Menyhárt Judith egy gyolcs kendőt szintén a 18-ik évszázban.

Kálmány Kata Gedő Istvánné egy értékes ónkannát 1772-ben.

Tibáld Józsefné egy gyönyörü pohárteritőt 1901-ben.

Báró József lelkész egy úrasztali tálat és 20 drb. könyvet.

Kovács (Csozó) Márton egy úrasztali teritőt.

A muzsnai unitárius buzgó nők adományából szereztek egy diszes úrasztali kelyhet a nők számára. Szathmáry Lajosné Sándor

Ida tanitóné és tanitónő egy szószék takarót és úrasztali abroszt adományozott.

Hadházi József lelkész a községi adó kezelését hosszu ideig teljesen ingyen vezette. Nehéz szolgálatjáért azt kivánta, hogy minden egyes gazda vigyen egy szekér követ az egyházközségnek. Igy vittek 160 szekér követ, melyet a nagy épitész és buzgó lelkü Mester Lajos gondnok templom erősitő kőlábaknak és kántori lakásnak beépitett és feldolgozott.

E lelkész fia Hadházi Sándor egyházi pénztárnok közvetitése utján a Közhasznu Takarékpénztár Részv. Társ. 170 Koronát adott részvényben és pénzben.

Dénes Péter 200 Koronás kepe alapot adott.

Mátyás Piroska 100 Kor. alapot tett régebben, ujabban ennek pótlására 1000 Leut adományozott férjével Sigmond Józseffel egyetértőleg hittani könyvek adományozására a tanulósereg részére, azon meghagyással, hogy a jó emlékü apa Mátyás János lelkész sirját — melyben egyetlen fia is nyugszik — lelkiismeretesen gondozzák.

Péter Sándor lelkész és felesége a kultur-ház padolásához szükséges deszkát 3000 Leunyi összegben megvásárolták. Kezdetben 1000 Koronás alapitványt tettek s miután ez megsemmisült az idők zordonsága miatt, évi 500 és 1000 Leuk befizetésével 10.000 Leus alapitványt létesitettek, amely a konverzió következtében ugyan megcsappant, de az áldozatkészség értéke nem tünhetik el.

A többi pénzalap is hasonló helyzetbe került — fájdalom! A legnagyobb csapás, veszteség a Demeter János ifj. nagylelkü adománya megsemmisülésével érte a székelymuzsnai unitárius egyházközséget. Illő és méltó dolog a hálás utódoktól egy ilyen nagylelkü és jó emlékezetü adományozásban majdnem utólérhetetlen embernek értékes és felejthetetlen emlékét ez egyházközség rövid történetének megirásával kapcsolatban feleleveniteni, megújitani.

Kivált e sivár, nehéz világban az elfásult, a megkeményedett szivek meglágyitására, a közönyös, elernyedett lelkek megrázására, felébresztésére.

Ifj. Demeter János 1788 okt. 1-én született Székelymuzsnában és ott is pihen a szülői, id. Demeter János és felesége Győrfi Mária által adományozott temetőben 1838 ápr. 19-én történt elhunyta után.

Apja is, ő is tanult ember volt. 1802 –1810-ig Székelykeresztúron, 1810–1814-ig Kolozsváron tanul jó sikerrel.

A Gr. Degenfeld család jószágigazgatója volt sokáig. Kutyfalván lakott, ahonnan a többi uradalmakat is bejárta és igazgatta. Itt mondotta tollba 1835-ben véghagyományát, mely szerint becsülettel szerzett összes szerzeményét 2/5-öd részben a székelykeresztúri unitárius gimnáziumnak, 2/5-öd részben a székelymuzsnai unitárius egyházközségnek és papnak hagyományozta, 1/5-öd rész örökös tőkésitésre legyen.

A hagyomány pedig tekintélyes vagyon volt, amit 1834-ben vásárolt 18 ezer ezüst húszassal, ami 6 ezer rénes vagy 15 ezer váltó-frtnak felelt meg. E birtok a gr. Bethlen Sándor birtoka volt Székelymuzsna legjobb helyén, hihetőleg több száz hold területtel. Ezt hagyományozta el nagylelküen fenti megirt módon a megboldogult nemes lélek. Fájdalom! 1847-ben a 86 éves apa Décsfalvi Rácz Gergely táblabiró fondorkodásai következtében megsemmisitette fia értékes végrendeletét és hogy mégis egészen ne nyomja a vád agg lelkét, hagyott valamit a gimnáziumnak és az egyháznak is, mihez hosszu idők lepergése után hozzájutottak. A megapadt hagyományt 1870-ig tőkésitették, amikor is 12.329 frt. 94 kr. alaptőke lett, melynek 631 frt., 89 Kr. kamatját az illetők élvezni kezdették. 1894 végén már 15.485 frt. 50 kr. a tőke, amit a világháboru aztán végleg elnyelt.

Ma már csak a szép emlék és a porladó tetemek felett némán széttekintő márvány siremlék hirdeti a késő utódoknak a nemesen és fenségesen élő, gondolkozó és cselekvő áldott emlékezetü ember dicső emlékét!

Még három dolgot szeretnék megemliteni e fejezetben, egyik az, hogy Székelyderzs unitáriusai 400 szekér kővel segitették Muzsnát a templomépités idején és 50 frt. kamatmentes kölcsönnel 10 évi időtartamra.

A másik az, hogy a templomban levő padokat, úrasztalát, számtáblát, orgonát és az első kart Mátyás Jánosné Zoltán Vilma saját kezével festette meg.

Számos évtized templomi hallgatója fogja kegyelettel emlegetni a tevékeny, buzgó papné e kedves munkáját.

A harmadik eset két részből áll. Egy ember kilépett szentegyházunkból és amig élt éveken keresztül sokszor, keserü könnyek mellett, adott úrasztali kenyeret és bort úrvacsorai alkalmakon. A 86 éves korában meghalt id. Bán Gergely is kilépett egyházunkból,

hova hét év mulva — mely idő alatt nyugalma soha nem volt, őszinte vallomása szerint — visszatért. 1895—1900-ig gondnok. 1927. aug. 28-án koporsója felett méltán hangzottak a bucsú-szavak: „Kik hivek voltak a hitben, Megállottak bajban, vészben, Épitették az Úr házát, S megtartották szent parancsát." Tovább: „Nemcsak hosszas, de boldog volt, Mert ő Istenben élt és holt. Nekem sokszor elmondotta, Csak hét évig nem volt nyugta."

Az itt emlitetteken kivül még van több adomány is, vannak jótékony pénzalapok, van buza-, tengeri- és zabmagtár, mely a kiadások fedezetére szolgál. 1827-ben és 1924 évben történt püspöki vizsgálatok alkalmával a dicséret és elismerés hangja szólal meg a felvett jegyzőkönyvekben a hivséges munkákról, az áldozatkészségről és szentséges vallásunkhoz való ragaszkodásról, valamint a megemlékezések felujitása alkalmából.

Aggódik, tögreng, csügged az ember sok esetben, de vannak felemelő, biztató, megnyugtató, reménységet keltő események is, melyek azon édes reménnyel töltik el keblünket, hogy az Úr az igazakat és a Benne bizókat sohase hagyja el, hanem megsegiti megáldja és megszenteli!

Ha tetszett az egy igaz Istennek, a mi jóságos Atyánknak, hogy a kőlik aljában fekvő székelymuzsnai unitárius egyházközséget megtartsa 366 éven keresztül a török-tatár rombolások közepette, az üldözések és ezer vészek idején, bizzunk, reméljünk, hogy ezután is gondja leszen reá. És buzgó szivvel kérjük egyetlen jó Atyánkat, hogy ezután is adjon buzgón imádkozó Annákat, áldozatkész Tábithákat, Jézust szerető és követő Máriákat, de adjon Isten nevével harcoló Dávidokat a Góliátok legyőzésére, szilárd hitü Pétereket, Istent és emberszerető Jánosokat, templomépitő Nehemiásokat s mindhalálig hiven küzdő, kitartó és állhatatosan megmaradó lelkes hiveket, hogy mind koronát nyerhessenek e földi élet hív pályafutása után Isten országában![1]

Péter Sándor.

[1] Az adatokat a jegyzőkönyvekből, levéltárból, Mátyás János eredeti irásából (egyházközség tört.) Szabó Károly Székely Oklevéltár, Sándor János ifj. Demeter János élete és alapitványa és a Ker. Magvető-ből vettem.

A kritikusok kritikája.

Az emberi élet fejlődésének, a haladás utja egyengetésének egyik feltétele a kritika. Olyan, mint a lámpás, amely irányt mutat; mint a gőz, amely mozgatja és előrehajtja a gépet. Olyan, mint a jó tanitó, aki eszményeket állit tanitványai elébe; mint a biró, ki mérlegre teszi az emberi cselekedeteket. Okos ember nem fél a tárgyilagos kritikától, mert annak mindig javitó célzata van. Mint a kapás, irtja a gyomot, a konkolyt, hogy annál dusabban teremjen a nemes növény. Ostorozza a bünt s a gyarlóságot, hogy annál dusabb ágakat hajtson az erény. Nyesegeti a vad hajtásokat, hogy annál izletesebb gyümölcsök teremjenek a nemes ágakon. Az élet és irodalom egyaránt a helyesen alkalmazott kritika fényénél halad előre. Emberek vagyunk mindnyájan. Életünk és munkánk gyarlósággal, tévedésekkel van telve. Saját magunk ritkán tudunk magunkról és cselekedeteinkről helyes itéletet alkotni. Szükség, hogy időnkint az igazságos kritika tisztán mutató tükrében lássuk meg ábrázatunkat.

Azonban, mint a betü, nem csupán igazságokat terjeszt és a lelki müvelődést mozditja elő, hanem öl is: ugy a kritika a tagadhatatlan áldásai mellett sok kárt is tehet és teszen az emberi életben. A kritikus is ember. Itéleteiben nem csalhatatlan. A legtisztább szándékok mellett is tévedhet, s tévedésével tévutra vezet másokat. Még rosszabb helyzet az, amikor elhagyja a tárgyilagosság utját, s kicsinyes szempontok, önző célok, alantas érdekek vezetik gondolatait és tollát. Ilyenkor a kritika gyilkoló méreggé változik, amely önérzetet fojt, lelkeket emészt, igazságokat homályosit. Az ilyen kritika nem ad lendületet a jobb és tökéletesebb munkára, hanem szárnyát szegi a buzgóságnak, letöri a lélek nemesebb hajtásait, s mint a pusztitó jégeső, kárt teszen a mások verejtékkel öntözött barázdáiban.

A kritika többnyire az *elégedetlenségből* származik. Azonban az elégedetlenség még egymagában senkinek sem ad jogot

arra, hogy kritikát gyakoroljon. Sok mindennel elégedetlenek vagyunk ezen a világon. Egyiknek nem tetszenek a történelmi események, a másik elégedetlen a világ folyásával és berendezésével. A legtöbben pedig zugolódnak az időjárás ellen. Van-e értéke, értelme és célja az ilyen elégedetlenségnek? De az élet apróbb jelenségei sem ugy folynak, hogy mindenben megnyugvásunkra szolgálnának. Céltalan minden olyan zsörtölődés, ahol jobb helyzetet teremteni nincs módunkban. Az elégedetlenség csak akkor és ott jogosult, ahol rá tudunk mutatni a jobb elérésének utjára és módozataira. A házunkat tartó régi oszlopokat addig nem döntjük le, amig helyükbe ujakat tenni nincs módunkban.

A kritika sulyos *felelősséggel* jár. „Ne lásd meg a más szemében a szálkát, mig a te szemedben gerenda van." Aki olyan hibákért ostoroz másokat, aminőkben maga hatványozott mértékben szenved, az ugy tesz, mint az a pap, aki vizet prédikál, s bort iszik. Minden kritikusnak először a saját háza tájékát kell tisztán tartania, mi előtt a más háza előtt seperne. Hiába prédikál a lopás ellen az a pap, akinek zsebéből a lopott liba gágog. Nincsen nevetségesebb valami, mint az ilyen felelősségnélküli való kritikus. Pedig hányan vannak, akik a kritika szabadságát nagy hangon védelmezik, amit pedig senki sem von kétségbe, de ugyanakkor a vele járó felelősségről tudni nem akarnak.

Az igazi kritika mindig határozott *elvi alapokon* nyugszik. Mint az etikus, nem a normákat szabja a mindennapi élethez, hanem az életet és cselekedeteket igyekszik a normák fokára emelni: ugy az igazi kritika az emberi gyöngeségek és gyarlóságok okozta hiányosságokat elenyésztetni s helyükbe jobb és eszményibb állapotot teremteni hivatott. Messzire esik hivatásától az a kritika, amely az élet valódi, nemes értékeit a hétköznapok apró pénzévé váltja fel. A valódi kritika mindig fölfelé néz, s a mindennapi élet fojtó légköréből tisztább és magasabb tájakra emel. Nem vessző, amellyel megverik a rosszalkodó gyermeket, hanem pásztorbot, amely szebb és gyönyörüségesebb tájak felé tereli a nyájat. Nincsen rútabb, mint az önző, szálkát és a kákán csomót kereső kicsinyesen csipkelődő kritika, mely zavart akar kelteni, hogy annál jobban halászhasson. A józan ész és a lelkiismeret az a kettős csillag, amely a valódi kritikát irányitja. A lelkiismeretlenség mindenütt megbosszulja ma-

gát, de leginkább akkor és ott, amikor és hol a mások lelkiismeretét és józan belátását is megzavarni akarja.

A lelkiismeretlen kritikával édes testvér az, amely *jelszavak* után igazodik. A jelszavak a divat szerint változnak. Ami a tegnap harcra tüzelő jelszó volt, az ma elkoptatott frázis. Igaz, hogy e világon semmiben sincs állandóság. De az élet nem az egyesek izléséhez és felkapott divatos jelszavakhoz igazodik. Az élet és a fejlődés törvényeit a jelszavak meg nem változtatják. Itt nem az emberek, hanem Isten irja a törvényeket. A jelszavak csak gyönge visszhangok, amelyek annyiféleképpen változnak, ahány oldalról halljuk őket. Nincsen jogunk ahhoz, hogy az általunk felkapott s a mi izlésünknek megfelelő jelszavakat másokra is ráerőszakoljunk. Nemcsak a kritikusnak, hanem minden cselekvő embernek vannak egyéni szempontjai s joga van, hogy a dolgokat legjobb belátása szerint tekintse, magyarázza és a szerint cselekedjék.

Az igazi kritika nem távolról és nem kivülről nézi krtikájának tárgyát, hanem igyekszik abba *belehelyezkedni*. Amit kivülről nézünk, annak csak a felszinét vagy jobb esetben egy oldalát látjuk. Egyoldalu meglátás nem jelent teljes ismeretet. Aki Adyról vagy Arany Jánosról helyes képet akar alkotni, annak az ők lelki világába kell beleélni magukat, különben a róluk alkotott itélete félszeg lesz. Kellő tájékozottság és benső ismeret nélkül jobb hallgatni. A felületesség egy a lelkiismeretlenséggel. Mindenki a maga terhét tartja a legsulyosabbnak mindaddig, amig másét csak kivülről látja. Azt hisszük, hogy mi fáradunk és dolgozunk a legtöbbet, amig a más műhelye mellett járunk el. De ha bemegyünk s ott látjuk bennt a verejtékeket, az erőfeszitéseket és a lelki tusákat, akkor látjuk, hogy más berekben is van élet és munka, amely nem lekicsinylést, hanem elismerést érdemel. A tudatlan és tájékozatlan kritika bűn, amely nem az igazsághoz visz közelebb, hanem attól eltávolit. Olyan, mint a félrevert harang, amely nem imádságra és az Isten házába hiv, hanem rémületet ébreszt. Olyan, mint aki egy könyv cime vagy tartalomjegyzéke után mond itéletet tartalmáról.

Nem épit, hanem ront a kritika *tultengése*, amikor arra hivatlanok birálják a mások életét és cselekedeteit, amikor uton-utfélen csak a gáncs és kifogás hangzik. Aki mindig azt nézi, hogy más mit tesz vagy mit nem tesz, az többnyire a saját dolgát hanyagolja el s azért lármáz, hogy magáról a figyelmet elterelje. Az

igazi őrtálló a saját posztját védi első sorban. Bomlott hadsereg az, amelyben minden katona a más kötelességét és hivatását vizsgálja, mialatt az ellenség az ő állásán betör a táborba. Kevesebb kritika kifelé és több önkritika!

Az unitárius kritika ez idő szerint — tisztelet a kivételeknek — apró kicsinyes és külsőséges szempontok körül forog. Azt vizsgálja, hogy valami a „központban“ vagy a „vidéken“ történik-e? Ki az „egyházi“ vagy ki a „világi“? A. D. F. E. vagy a Nőszövetség hivatása fontosabb-e? Az „öregek“ vagy az „ifjak“ értékesebb tagjai az egyháznak? A lelkészkör vagy az ifjusági egyesület végez-e áldásosabb munkát? Sőt — Uram bocsásd meg — legújabban a tehetséget, az arravalóságot avval mérjük, hogy ki melyik egyházkörben lakik s aszerint válogatjuk embereinket. A magunk kis csupra körül szitjuk a tüzet, mig az egyetemes oltáron szunnyad a láng. Mintha nekünk szólana az, amit Pál apostol a korinthusi gyülekezetnek mondott: „Versengések vannak ti köztetek.“ Mindenitek azt mondja: „Én Pálé vagyok; Én pedig Apollósé; Én meg Kéfásé; Én pedig Krisztusé. Vajjon részekre osztatott-e a Krisztus?“ (I. Kor. 1 r. 11—13 v.)

Bizony mondom, hogy amig ilyen alant járunk, amig ilyen kicsinyes és szétfolyó szempontok irányitják gondolkozásunkat és cselekedeteinket; amig az egyetemest átfogó vezérelveket meg nem találjuk; amig fel nem jutunk arra a magaslatra, amelyen a hit- és szeretetközösség napja minden felhő nélkül szórja reánk sugarait: addig a leghangosabb kritika sem viszen előre és nem oldja meg nagy kérdéseinket. Azért „kérlek titeket Atyámfiai, ami Urunk Jézus Krisztusunk nevére, hogy mindnyájan egyképen szóljatok és ne legyenek ti köztetek szakadások, de legyetek teljesen egyek ugyanazon értelemben és ugyanazon véleményben“. (I. Kor. 1 r. 10 v.)

Vári Albert.

Lőrinczy Géza főgimnáziumi tanár sirjánál.[1]

Még érezem a baráti kéznek meleg, gyöngéd szoritását... Mintha még hallanám az ajkakról csendesen elhangzó baráti szót, szellemes élcelődést.

Mintha látnám még a vizsgázó ifjunak felderülő arcát, amint tanárja rávezető kérdéseiből megvilágosodik előtte a feladat; vagy amint felgördül a függöny s ott áll az ifjuság dalkara mozdulatlan rendben várakozva a vezető intését s aztán felhangzik a dal s most zugó akkordokban, majd lágyan elhaló összhangban, de mindig mintha egyetlen torokból áradna a dal a karmester szabályos ütemezésére...

Pedig a karmesteri pálca már kiesett kezéből s az agy sejtjei sem kombinálják a feladatot, Lőrinczy Géza kartársunk megszünt élni...

Egyénisége azonban csodálatosan éles körvonalaiban tünik előnkbe: jellegzetes alakja, jelleme felejthetetlenül vésődött bele lelkünkbe. Minden munkáján rajta volt szakmájának, a mennyiségtannak pontossága, a papirra vetett egyetlen betüjén épen úgy, mint az elkészitett földmérési rajzainak vonalain a geometria precizitása. S abban volt a legnagyobb művész, hogy e csodás sajátosságát beletudta nevelni tanitványaiba s a számtan rideg és elvont igazságait bámulatos szemléltető erejével a tanitványok előtt kézzel fogható valósággá tette; magyarázatai tiszták és világosak voltak, példái a gyakorlati életből valók. A tanitás igazi művésze volt.

Gyakran emlegette a kolozsvári kollégium egykori nagynevü matematikus-igazgatóját, akinek tanitványa volt s akinek módszerét és fegyelmező képességét annyira magáévá tette. Fegyelmező ereje

[1] I. G. Ducai unitárius főgimnáziumunk kiváló számtan-fizika tanára Lőrinczy Géza egyházi tanácsos 1935 szeptember 1-én hunyt el 52 éves korában. A székely unitárius ifjuságnak 29 éven át volt derék nevelője s éveken keresztül az ifjusági dalárdának kitünő, lelkes vezetője. Gyógyithatatlan szivbaja élte derekán döntötte sirba. Halála pótolhatatlan veszteség intézetének s egyházának.

bámulatos volt. Ez tette őt hivatott karmesterré is, aki oly gyönyörködtető dalokat zenditett fel az ifjuság ajkán. S ime, milyen fájó érzés; még az sem adatott meg, hogy sirjánál az ifjuság dalkara énekkel vegyen végbucsut tőle.

Drága Géza barátunk! Csak szeretett családod lehet nagyobb vesztes, mint iskolánk. Emléked felejthetetlen, mint barátnak, tanárkollegának egyaránt. Szép dolgozó szobád, szertárad gazdátlanul állanak, munkaeről pótolni nem tudjuk. Szivünk elszorul a bucsuzás pillanatában... Minket még vár az élet, e szenvedésekkel és küzdelmekkel telt élet. Téged földi gondok már nem gyötörnek, távozol ama boldogabb hazába! Drága Géza barátunk! Pihenésed legyen csendes, álmod zavartalan! Isten veled, Isten velünk! Ámen.

Boros Jenő,
igazgató.

IRODALOM.

Dr. Gál Kelemen: „A kolozsvári unitárius kollegium története“ II. k. Minerva, Cluj. 1935., 1151 old.

Amit 3 év óta felcsigázott érdeklődéssel és bizó reménységgel vártunk: ime megkaptuk. Megjelent s már közkézen forog Dr. Gál Kelemennek „A kolozsvári unitárius kollegium története“ cimü müve. Megjelenése legtulzottabb várakozásainkat is túlszárnyalta. Meglepetés volt már külső terjedelménél fogva is. Gál az előfizetési felhivásában 50—55 ivet igért s e helyett 70 nagy ivnél többet kaptunk. Tudtunkra, ekkora unitáriás könyv magyar nyelven nem jelent meg.

Tartalmánál fogva is méltán sorakozik a legjelentősebb irodalmi alkotásaink mellé. Nem csupán egy iskola 332 éves történelmén vezet keresztül, hanem élénk világot vet ezen idő általános kulturfejlődésére is. Mint a geologus a föld különböző rétegeiből olvassa ki a letünt századok természeti változásait, ugy jönnek napvilágra a Gál finom analizise nyomán a letünt idők kulturjelenségei. Természetes, hogy tárgyánál fogva első sorban az erdélyi unitárius egyház és iskola eseményei foglalkoztatják. De az emberi szellem története nem szoritkozik országhatárok és felekezeti korlátok közé. A kulturjavak országról-országra vándorolnak. Az erdélyi unitáriusok sem elszigetelten éltek e kis földterületen, hanem állandó kapcsolatot tartottak fenn a nyugati országokkal. Mint a tavaszi szél az élet csiráit széthordja, hogy termékenység fakadjon nyomában, ugy vittek a mi ifjaink a vallásszabadság klasszikus földjéről nemes és életadó szellemet, s viszont hoztak magukkal kritikát, tudást, rendszereket s ez által belekapcsolódtak a folyton fejlődő élet örökös haladásába. Az emberi szellemnek ez a folytonos légáramlása a Gál *széles horizontu* fejtegetéseiben lépten-nyomon érezhető. Igy, amikor egy iskola történetével foglalkozik, akkor a holland, a német és angol szellem történetébe is betekintést nyujt.

Gál tulajdonképpen nem vérbeli historikus, ámbár, mintha nagybátyjának: Jakab Eleknek a lelkéből neki is jutott volna. De ő elsősorban mégis pedagógus és filozófus. Kérdés, hogy egy iskola történetének a megirásához elégséges-e csupán a történettudás és az adatok összegyüjtése? Felfogásunk szerint, aki csak kivülről nézi az iskolát, legyen bármilyen sok történelmi ismerete, nem fog soha olyan közel férkőzni az iskola lelkéhez, mint az, aki benne él s tisztában van a tanári és tanitványi lélek sajátságaival, s ezeken keresztül az iskola szellemével. Csak az ilyen pedagógiai ismeret segitségével lehet az iskolai élet eseményeit és jelenségeit megérteni, megmagyarázni, igazolni, elitélni vagy megbocsátani. Ez a *pedagógiai érzék* vonul végig a Gál könyvén, ami a száraz történelmi adatoknak kiváló értéket kölcsönöz, s a külső vázat élettel és tartalommal tölti meg Egy szóval ez a feladat méltó volt Gál Kelemenhez, s ő a feladatot méltóképpen oldotta meg.

Annyi bizonyos, hogy nem tartozik az u. n. könnyü olvasmányok közé. A felületes olvasó csak az adatok halmazát látja benne. De, aki egész lélekkel olvassa, az ugy tapasztalja, hogy az adatok sokasága, amelyek tudományos lelkiismeretességgel vannak csoportositva, mindig valamely történelmi tényt vagy igazságot támaszt alá és igazol. Mint az arany, erős kőszikláк között terem, s aki birtokába akar jutni, azokat fáradsággal kell fölrepesztenie, ugy kell itt is a sokszor jelentéktelennek látszó adatokon keresztül gázolnunk, hogy az igazi célt elérhessük. Ha erre van türelmünk és akaratunk, akkor jólesően tapasztaljuk, hogy még a jól ismert adatok is más beállitást kapnak, s új következmények folynak belőlük.

A kollegium és az egyház állandóan szoros kapcsolatban voltak egymással. A kollegium eseményeiben és jelenségeiben, mintha az egyház szivdobogását éreznők. Táplálnunk kell a kollegiumot, mert annak romlása „társaságunk, szentséges vallásunk és respublikánk“ romlását vonja maga után. Ez az újra meg újra visszatérő hang azokban a felszólitásokban, melyek az iskola érdekében olyan sokszor mentek szét az egyházkörökbe, melyek soha sem maradtak visszhang nélkül. Az egyház és iskola ezen szoros kapcsolatából következik, hogy az iskola történelme közelebb viszen az egyház történelméhez s mélyebb betekintést nyujt abba. Ugy, hogy a Gál könyve nem csupán hátterül használja fel az egyház-

történelem egy részét, hanem az iskola történetével együtt megvilágitja egyháztörténelmünk rögös, de dicsőséges utjait is. Aki e történelem megirására vállalkozik, az többé nem jár töretlen útakon.

Az I. kötet 566 oldalon az óvári, piaci és magyar utcai iskolák történetében a kollegium külső életének a viszontagságain vezet keresztül. A II. kötet 585 oldalon az iskola belső életét tárja előnkbe. Itt a kollegium szervezete, internátus, rendtartás, igazgatók és tanárok cimen tárgyilagos és a legapróbb részletekre is kiterjedő szemléletes ismertetését kapjuk az iskola belső életének. Szemeink előtt ugy folynak az események, hogy szinte látjuk némely ősi szokás lassu hanyatlását és kimulását (frekventálás, szinielőadások, latinnyelv, stb.) egyfelől, másfelől pedig áldásos kezdések fokozatos fejlődését. (Lelkészképzés, ének, önképzőkör, magyar tannyelv, stb.)

Nem tudjuk, hogy mit emeljünk ki különösebben ebből a hatalmas és tekintélyes munkából és miben keressük irójának legkimagaslóbb érdemeit? Abban a határtalan szorgalomban és türelemben-e, amellyel végigtanulmányozta és napvilágra hozta a faszcikulusok, az egyházi és egyházközségi levéltárak és számadások rejtett történeti kincseit, az Uzoni—Fosztó és a Ker. Magv. fel nem becsülhető adatait? Azt a nagy szeretetet-e, amellyel tárgyát eleitől végig kezeli, amely a legjelentéktelenebb kis dologra is akkora súlyt helyez, mintha azon fordulna meg vállalkozásának egész sikere? Azt a tisztánlátást és kiegyensulyozott itéletet-e, amellyel az eseményeket s a bennük szereplő egyéneket előnkbe állitja? Azt a széles látókört-e, mellyel egy intézet rendjét, szokásait, törvényeit az egyetemes fejlődés hullámaival méri össze?

Ennek a mélybe néző alaposságnak köszönhetjük, hogy multunknak egyes alakjai (Kolozsvári Dimén Pál, Lázár István püspök) és egyes intézményeink (repr. synodus, supr. consistorium) más világitást kaptak; hogy egyes apróbb történelmi tévedéseket tisztábban látunk; hogy történelmünk kimagaslóbb eseményei elmélyültek; (Enyedi Gy.: Explicationes c. müve körüli harc és az óvári iskola elvételét megelőző tárgyalások) hogy kátéirodalmunk s benne hitünk fokozatos fejlődését tömör vonásokban összeállitva láthatjuk.

Nem csupán történelmet irt Gál e művében, hanem mint igazi pedagógus nevelni is akar általa. Nevelni az iskola szeretetére és az érte való áldozatra. Midőn az érte hozott áldozatok hosszu sorát

leirja, igy szól: „Vajjon unitárius hiveink megértik-e hasonló sorsban vergődő kollegiumunk esdeklő szavait, s méltók lesznek-e hitelődeink nagyszerü példamutatására?“ (I. k. 267 l.) Igy buzditja és épiti a multtal a jelent és jövőt, s majd a jelen fogyatkozásait a mult szakadatlan megpróbáltatásával és nehéz küzdelmével igazolja. Ugyanilyen tanulságos olvasmány „Az unitárius közélet vezetői és a nemzeti szellem ébredése“ c. fejezet (I. k. 358 s köv. l.) valamint ifjuságunknak a nemzeti nyelvért folytatott küzdelme (II. k. 153 s köv. l.). Konkrét javaslata is van az egyházias nevelésre vonatkozólag, midőn azt a meggyőződését fejezi ki, hogy a jóltevők emlékünnepein elhangzott emlékbeszédek kiadva, hasznos történelmi olvasmányul szolgálnának teológiai akadémiai hallgatók, tanitó- és tanitónőképző intézeti növendékek számára. (II. k. 176 l.)

A sajtóhibák rovására irandó az, hogy az innovációs törvényt 1578-ban Báthori Kristóf alkotta meg (I. k. 33 l.) Ő csak felujitotta az István müvét, melyet ő 1572-ben alkotott meg. Csak igy rendelhette meg 1572-ben a papok és rektor elbocsátását az innováció alapján. (I. k. 45 l.) Sajtóhiba az I. k. 55 oldalán két helyen is előforduló 62170 háromszéki eklézsia elvétele 62 helyett, ami az unitárius kis Tükör utolsó kiadásában nem is szerepel. Ugyancsak Jövedécsi András plébános halála a II. k. 404 lapján 1710 szept. 11-én, mig a 405 lap szerint szept. 10-én volt.

Kár, hogy a kollegium történetét 1910-ben Gál bevégzi. Az azután következett időknek is ő lett volna igazi historikusa, mint aki benne élt, sőt irányitotta az eseményeket. Könyve végén 41 igazgatónak és 94 tanárnak az arcképét festette meg markáns vonásokkal. Az ő képe nincsen közöttük, aki pedig 40 évig volt tanára és ebből 25 évig igazgatója az intézetnek. Azonban e könyvével ércnél maradandóbb szobrot emelt magának. Minden a magyar kultura iránt érdeklődő, de különösen minden intelligens unitárius ember és egyházközség könyvtárában ott kell lennie.

Ára: Amatőr példány diszkötésben 500, rendes példány 300 leu az Unitárius Iratterjesztőnél. *V. A.*

Dr. Iván László: „Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében.“ 8°. 64 l. Cluj. 1935.

Kitünő munkatársunknak folyóiratunkban közölt nagyszabásu tanulmánya különlenyomatban is megjelent, mint a Ker. Magv. füzeteinek 17 száma. Akik olvasták, azoknak nem kell külön figyel-

mükbe ajánlani. Akik nem olvasták, azoknak ajánljuk elolvasását. Dávid Ferencet eddig inkább a róla való történelmi feljegyzések és irások alapján ismertük. Ez a magyarázata annak, hogy amiképpen testi arca, ugy szellemi ábrázata is az egyéni elgondolások s akárhányszor az egyéni érdekek szerint változik. Dr. Iván tudományos és tárgyi alapon festette meg e tanulmányában a nagy vallásalapitó arcképét, midőn a szellemtudományi lélektan alapjára helyezkedve, az ő szellemi hagyatéka alapján fejtette ki lelki alkatát. Ugy látjuk, hogy itt nem egy új Dávid Ferenc képet kapunk, hanem előttünk áll az igazi lelki arc a maga valóságában. Többé nem skatulyázhatjuk be a nagy reformátort egyéni elgondolásaink vagy tetszetős ujabbkori jelszavak és irányzatok keretébe, nem oszthatjuk be sem a felvilágosodás rácionálistái, sem az ént hangsulyozó misztikusok közé, hanem a szellemtudományi lélektan szigoru törvényszerüsége alapján kell egybeállitanunk az ő tipikus evangeliumi lelkületét. Az Iván tanulmánya két részből áll: egy negativ és egy pozitiv részből. Az elsőben rámutat a Dávid F.-ről eddig megjelent irások hibáira és fogyatkozásaira. A másodikban a Spranger-féle lélektan alapján mutatja be lelki alkatát.

Az egész tanulmány nem csak gazdag tárgyismerettel és széleskörü olvasottsággal, hanem kiváló irói készséggel és világos, könnyen áttekinthető formában van megirva. Aki az unitárizmus nagy apostoláról tiszta képet akar kapni, annak olvasnia kell ezt a minden izében jeles tanulmányt.

Ára: Magyarországon 1 Pengő. Megrendelhető a szerzőnél, Ujpest, Bercsényi út 9 sz. Romániában 30 Leu. Megrendelhető az az Unitárius Iratterjesztőnél, Cluj, Liceul Unitarian. *V. A.*

Ferencz József: „A magyarországi unitáriusok.“ Különlenyomat az „Unitárius Közlöny“ 1935 máj.—jun. számából. 8^{0}. 8 lap.

A budapesti misszióház nagyszorgalmu fiatal h.-lelkésze tömören állitotta egybe a magyarországi unitáriusok multját és jelen állapotát. Aki a magyarországi unitáriusokról egy összefoglaló képet akar kapni, annak el kell olvasnia ezt az értékes füzetet.

KÜLÖNFÉLÉK.

Unitárius napok, unitárius gondok. Az 1935. évi Főtanács 42 jk. sz. határozatával a szervezeti törvényjavaslat ujabbi részletes megtárgyalása céljából egy nagyobb bizottságot küldött volt ki, amely az elnöki tanácsból, az esperesekből, felügyelő-gondnokokból és a lelkészkör elnökéből állott. Ezt a bizottságot az egyházi vezetőség szeptember 17-re hivta össze Clujra. A bizottság tagjai csaknem teljes számban megjelentek s a püspök és Dr. Ferenczy Géza főgondnok urak elnöklete mellett három napon át részletes és beható eszmecserét folytatott a szervezeti törvényjavaslatról. A tárgyalás megkezdése előtt sulyos aggodalmak hangzottak el abban a tekintetben, hogy vajjon helyes és célszerü lépés-e a mai helyzetben, hogy egyházalkotmányunk régi, kipróbált alapjait elhagyjuk s ujakkal kisérletezzünk? A bizottság nem tartotta magát illetékesnek arra, hogy e kérdésben állást foglaljon, s ezért a reform-javaslatot eleitől végig pontonkint letárgyalta. A legtöbb kérdésben sikerült egyöntetü megállapodásra jutnia, ugy, hogy most már minden ízében jól előkészitett javaslat kerül az E. Főtanács elébe. A megbeszélések során az az általános óhajtás jutott kifejezésre, hogy a mai nehéz időkben minden unitárius embernek össze kell fognia az egyház és az unitárius vallás érdekében. Különösen óvakodni kell olyan hirek terjesztésétől, amelyek alkalmasak a gyanu és a bizalmatlanság ébresztésére, mielőtt azok hivatalos uton tisztázást nyertek volna, mert a legjobb törvény sem boldogit, ha nincsen meg a lelkek harmoniája.

Külföldi vendégeink. Folyó évi szeptember hó első napjaiban két előkelő vendége volt egyházunknak. Az egyik *Dr. Hall Alfréd* Angliából. Schaffieldi lelkész, akit Kopenhágában a keresztény szabadelvü egyházak világszövetsége elnökének választottak. Neve nem volt ismeretlen előttünk eddig is. „Egy unitárius hitvi-

lága“ cimen magyarul is megjelent munkája révén, amelyben az unitárizmus szépségét és mélységeit olyan tisztán, világosan és logikuson fejtette ki, bevéste nevét mindazok lelkébe, akik olvasták. A kopenhágai konferencián mondott elnöki beszéde, amely folyóiratunkban egész terjedelmében megjelent, szintén mint egy fennkölt gondolkozásu, eszményekért hevülő papot állitotta előnkbe. — A másik vendégünk *Stejskal József* a cseh nemzeti egyház egyik püspöke, aki ezen egyház patriárkátusa nevében és megbizatásából látogatott hozzánk. Személyes- és magánérintkezésünk eddig is volt a cseh nemzeti egyház egyes vezető tagjaival. De ez az első hivatalos találkozás, ami által történelmi jelentőségü ez a látogatás. A két illusztris egyházi férfi Cluj-ról kiindulva meglátogatta előbb néhány turda-arieşi egyházközségünket s azután a cristuri, odorheiui és treiscauni egyházkör több egyházközségét. A fogadtatás külsőségeiről nem szólunk. Az mindenütt lelkes és szép volt. A vendégek mindenütt elsősorban a templomot keresték fel, ahol fogadták és viszonozták az üdvözléseket s istentiszteleteket tartottak. Ezenkivül hiveink helyzetéről, hitbeli állapotáról tudakozódtak. Külsőleg nagy külömbség volt közöttük. Az egyik, az angol unitárius pap, egyszerü polgári öltözetében, a másik, a cseh nemzeti egyház diszes főpapi ornátusában jelent meg. De mindakettő lelkében az erős hit és a testvéri szeretet lángja lobogott. Különös látványt nyujtott a cseh püspök, amidőn a mi egyszerü templomaink szószékén piros kehéllyel és kettős kereszttel diszitett reverendájában a saját egyháza liturgiája szerint végzett istentiszteletet. De emez előttünk szokatlan külsőségek között is büszkén hirdette az egy Istenben való hitet, s vigasztalásunkra párhuzamot vont a mi és az ők szenvedéseik között, s a Dávid Ferenc tragikus sorsát a Husz Jánoséval hasonlitotta össze. Mi hálásak vagyunk az isteni gondviselésnek, hogy megpróbáltatásaink között is ilyen apostolokat küld hozzánk, akik éreztetik velünk, hogy kevés számunk mellett sem vagyunk elhagyatva, mert a világ különböző részében milliók figyelik életünket s érdeklődnek sorsunk iránt. De hálásak vagyunk azoknak is, akik fáradtságot nem kimélve, üzeneteket hoznak a mi hitbeli rokonainktól.

Doktorrá avatás. *Nagy Józsefet,* a cluji unitárius el. fiuiskola hasonló nevü tanitójának, jeles tehetségü és kiválóan képzett fiát a helybeli egyetemen 1935 julius 6-án orvos-doktorrá avatták. Sok szerencsét és szép sikert kivánunk a fiatal hitrokon orvosnak.

A nemzeti szociálizmus és a vallásfelekezetek. A német nemzeti szociálista pártkongresszushoz, mely Nürnbergben szept. 11-én gyülésezett, Hitler kiáltványt intézett, melyben a vallásfelekezetekről ezeket mondotta: „A nemzeti szociálista pártnak nem volt és nincs szándékában, hogy Németországban bármilyen módon is fellépjen a kereszténység ellen. Ellenkezőleg. A párt alkotmányos uton a lehetetlenül széttagolt prot. egyházak helyett, nagy evangélikus birodalmi egyházat óhajt alakitani, anélkül, hogy bármiképpen is beleavatkozna hitvallási kérdésekbe. A párt továbbá megkisérelte a római szentszékkel konkordátum megkötésével mindkét fél számára hasznos és állandó viszonyt teremteni. Mindenütt elnyomja Németországon az istentagadó mozgalmat és küzd sok olyan jelenséggel, amelyekkel tulajdonképpen az egyházaknak kellene megküzdeniök. Azt azonban nem türheti, hogy a vallásfelekezetek politizáljanak és tovább folytatja akcióját, hogy megtisztitsa a közéletet azoktól a papoktól, akik eltévesztették hivatásukat, mert inkább politikusok, mint papok voltak." Bármilyen szépen hangzik ez a nyilatkozat, mégis kiérzik belőle az a diktátorikus törekvés, mely az állami mindenhatóságot a vallás területeire is ki akarja terjeszteni, ami lehet jó politika, de ellenkezik a hit- és lelkiismereti szabadságról vallott elveinkkel.

Keresztény vagy keresztyén? A Keresztény Magvető régebbi köteteinek olvasói emlékezhetnek arra a nyelvtani vitára, amelyben előbb Kriza János (Keresztény Magvető IV. kötet 279 lap), utóbb Kanyaró Ferenc vette védelmébe a keresztény szót a keresztyénnel szemben, amiért némelyek az unitáriusoktól még a protestáns cimet is meg akarták tagadni. Kriza János azt a nézetét fejezte ki, hogy a nyelvfejlődés iránya arra mutat, hogy fokozatosan a *keresztyén* szóhasználat elmulik s a *keresztény* alak terjed el általánosan. Most az Erdélyi Muzeum 1935 évi 4—6 sz. 175 lapján a Nyelvmüvelés rovatban e kérdésről ezeket olvassuk: „A *keresztény* és a *keresztyén* szóhasználat kérdésében érdekes és eredményes vita folyt le a Magyar Nyelv c. folyóiratban. A Tolnai Vilmos (1934. 65—68. l.), Horger Antal (u. o. 193—196. l.), Sági István (u. o. 196—200. l) és Marjalaki Kiss Lajos (u. o. 246—248. l.) adatközlései és magyarázatai után már alig lehet kétséges a helyes szóhasználat. A szó történeti vizsgálatából kiderült, hogy a *keresztyén* szavunk *keresztény* válto-

zata nem Pázmány alkotása, amint ezt sokan állitják, hiszen Pázmány következetesen mindig *keresztyént* irt. A keresztény változat későbbi Pázmánynál, a XVII. század közepén tünik föl, még pedig először protestáns nyomtatványok cimlapján fordul elő (Komáromi Csipkés György: Az *Keresztény* Isteni-Tudománynak summája, 1653.), ugyhogy a *keresztény* alak a könyvészet szerint protestáns eredetü. Zrinyi a Szigeti Veszedelemben legtöbbször *keresztyént* ir, Mikes és Páriz Pápai mind a kettőt használja, s az első katholikus iró, aki következetesen a *keresztény* alakot népszerüsiti, Csúzi Zsigmond volt a XVIII. században (Zengedező sipszó, 1723.). A két változat felekezeti elkülönülése a Kazinczy korában kezdődik s a mult század második felében a *keresztény* szó hóditja el az általános használatot. Nyelvtörténetileg nem két, hanem három alakja van a szónak. A Tihanyi kódexben, a Zrinyiászban és a nép nyelvében gyakori a *keresztén* változat. Ezt ugy magyarázhatjuk, hogy a *keresztyénből* előbb *keresztén* lett, majd a tővég palatalisatiójával *keresztény*. Ez ugyanolyan, mint ahogy a *Sebestyén-Sebestén*, majd *Sebestény* változat keletkezett. „A *keresztyént* — Sági István véleménye szerint — többszázados multja miatt nem mondhatjuk Baróti Szabó Dáviddal idegenszerünek, de nem tekinthetjük a már szintén majdnem háromszáz éves *keresztényt* sem téves szófejtés eredményének.“ „A magyar nyelvészeknek — irja Horger Antal — e szóval kapcsolatban már csak egy feladatuk van: a lehetőség szerint kimutatni, hogy ki vagy kik találták ki azt a nyelvészeti csodabogarat, hogy a protestánsoknak a régi *keresztyén* alakot kell használniok, nem pedig az ujabb, de egyébként teljesen kifogástalan *keresztény* alakot, holott az egykori *isa pur és chomun vagymuk* helyett már ők is ugy mondják, mint minden magyar ember: *bizony por és hamu vagyunk!* Azonban ennek a keresztény magyarság egysége érdekében nagyon kivánatos érvényesitése már nem a nyelvészek feladata.“

Tanévmegnyitás a cluji unitárius főgimnáziumban. F. évi szeptember 15-én ünnepélyes keretek között nyitotta meg a tanévet a cluji főgimnázium. Az ifjuság éneke után imádságot mondott Benczédi Pál vallástanár. Gálffy Zsigmond igazgató megnyitotta a tanévet. Az ifjusághoz buzditó beszédet a főtisztelendő püspök ur mondott. A folyó tanévben helyreállott a régi VIII. o. gimnázium. Beiratkozott a VIII. o. gimnáziumba összesen 170 növendék.

Tanévmegnyitás a Teológiai Akadémián. A Teológiai Akadémia 1935—36. tanévi megnyitó ünnepélye f. évi október hó 1-én volt a díszteremben, amely alkalommal az ifjuság éneke után imádságot mondott Dr. Varga Béla tanár. Felolvasást tartott a gyakorlati kereszténység főbb irányelveiről Vári Albert dékán és a tanévet megnyitotta. Az ifjusághoz buzdító beszédet intézett Dr. Boros György püspök úr. Beiratkozott az 1935—36 tanévre az V. évfolyamra 25 hal'gató. Gyakorló lelkésznövendék van 7, kik mindnyájan el vannak helyezkedve különböző egyházközségekben gyakorlati éveik kitöltése céljából.

Különböző és különféle. „A német mind a kettőt igy fejezi ki: *verschieden*, és sokan nálunk is csak *különböző-t* mondanak, irnak, s mellőzik a *különfélé-t*, pedig a kettő nem egészen ugyanazt jelenti. A *különböző* annyi mint: egymástól különböző, elütő, a *különféle* meg: sokféle. A jelentésbeli különbséget ilyen példák szemléltetik: *különböző* véleményen vagyunk, *különböző* szokásu emberek, *különféle* betegségek, kérdések. *Különböző* hireket hallottam: ez azt jelenti, hogy egymástól eltérő hireket hallottam; *különféle* hireket hallottam: ez pedig annyi, mint sokféle hirt hallottam. A magyar nyelvnek igen finom különbségtevése ez, nem csoda, ha legtöbben nem veszik észre a kétféle árnyalatot.“ (Erdélyi Muzeum, 1935. évf., 4—6. sz. 174. l.).

Gyászhir. *Özv. Vaska Béláné,* sz. *Koszteczky Anna* ny. tanitónő, unitárius pap özvegye 76 éves korában hosszas szenvedés után szept. 19-én Clujon elhunyt. Mint tanitónő a pontosság és lelkiismeretesség mintaképe, mint feleség és édes anya a szeretet megtestesülése volt. Hosszas özvegységének a gondjait sulyos betegsége növelte, melyeket szeretett gyermekei igyekeztek enyhiteni. Vaska Dezső nyugdijbizottságunk előadója édesanyját gyászolja az elhunytban. Nyugalma legyen csendes!

Szerkesztésért felel: VÁRI ALBERT.